

Розділ 3
По інший бік лінії фронту

О. ГОНЧАРЕНКО, О. ЛИСЕНКО,
Т. ПЕРШИНА

Система управління окупованими територіями України

Плани нацистського керівництва

Друга світова війна стала періодом, упродовж якого в Україні кількаратьово змінювалася влада, а отже, й органи управління. Кожен режим запроваджував свою управлінську систему, надаючи відповідні повноваження кожній структурній ланці. Характер влади, її субординаційна конституція, технологія функціонування визначалися не стільки традиціями (найтривалішу мали більшовики, німці могли скористатися досвідом 1918 р., а румуни — міжвоєнного господарювання в Північній Буковині), скільки політичною стратегією кожного учасника збройного протистояння, а також спроможністю провести власні плани в життя.

Оскільки Німеччина виступила в якості одного з найбільших геополітичних гравців того часу й окупувала практично всю Україну, для розуміння глибинних мотивів лінії Берліна в освоєнні нового “життєвого простору” важливо проаналізувати позицію вождів Третього райху та основоположні документи політики на Сході, які вони ухвалили. Детальний виклад планів Берліна, пов’язаних з “походом на Схід”, було здійснено у генеральному плані “Ост”¹. Розширене трактування окремих його положень знаходимо у виступах і заявах керівників Німеччини. Відмітною їх ознакою є певні відмінності в деталях і повна суголосність щодо засадничих питань. Як відомо, А. Гітлер часто озвучував власні погляди, які потім набували директивного характеру у вузькому колі прибічників. Під час однієї з таких бесід фюрер наголосив: “Наш провідний принцип має полягати в тому, що ці народи мають тільки одне-єдине виправдання для свого існування — бути корисними для нас в економічному відношенні”².

Загальновідомо, що навіть напередодні нападу на СРСР керівники Німеччини доволі не чітко й до того ж по-різному уявляли, яким саме чином буде організований контроль Райху над майбутніми завойованими територіями. У липні 1940 р., вирішивши розпочати війну проти Радянського Союзу, Гітлер так окреслив геополітичну картину у східноєвропейському регіоні: “Українська держава, Федерація балтійських держав, Білорусь, Фінляндія”. 31 липня 1940 р. датовані уточнення фюрера: “Після того Україна, Білорусь, балтійські держави будуть нашими”³.

У процесі обговорення плану “Барбаросса” Гітлер 18 грудня 1940 р. висловив таку думку: “Всю територію Росії слід поділити на ряд держав з власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди”. Фюрер вів мову про “соціалістичні” держави, залежні від Німеччини. Для цього на їх території необхідно було знищити “єврейсько-більшовицьку” інтелігенцію, відмовитися від використання старої буржуазно-аристократичної інтелігенції з

емігрантів, уникнути небезпеки трансформації більшовицького режиму в націоналістичний. Нацистський лідер вважав, що військовим не до снаги впоратися з цими завданнями. Тому до проекту директиви внесли зміни: передбачалося призначити для захоплених областей імперських комісарів, політичне завдання яких полягало у швидкому формуванні нових державних утворень, причому оперативний тил сухопутних військ обмежувався⁴.

Директиви ОКГ (Верховного Головнокомандування сухопутних сил Німеччини, нім. Oberkommando der Heeres, ОКН) про цивільну адміністрацію майбутніх окупованих територій СРСР від 13 березня 1941 р. конкретизували наведені вище загальні міркування. Так, в “Інструкції про особливі області до директиви № 21 (варіант “Барбаросса”)” наголошувалося, що СРСР має бути ліквідований, а його територія — розчленована на кілька великих регіонів на чолі з райхскомісарамі. У директиві ОКГ про цивільну адміністрацію вказувалося, що окуповані землі “повинні бути перетворені на держави з власними урядами”, однак ішлося зовсім не про суверенні чи союзні Третьому райху державні утворення, а лише про адміністративно-територіальні одиниці на правах райхскомісаріатів. “Коли зона бойових дій військ просунеться достатньо вглиб, — вказувалося у документі, — вона повинна бути обмежена ззаду. Кожен новий окупований район, що перебуває поза зоною бойових дій, отримує власну політичну адміністрацію. Поділ буде відтак здійснений за національним принципом та згідно з демаркаційними лініями груп армій у районах Півночі (Балтійські республіки), Центру (Білорусь) та Півдня (Україна). У цих районах політична адміністрація буде в руках райхскомісарів, які отримуватимуть інструкції від фюрера”⁵.

Принципово важливим для розуміння змісту функцій та специфіки управлінського апарату на землях, які передбачалося захопити, є п. 3 директиви, що окреслювала перед Головнокомандувачем Вермахту такі завдання: “б) експлуатація країни та охорона її економічних ресурсів для потреб німецької економіки;

в) експлуатація країни для забезпечення продовольством військ згідно з потребами ОКГ;

г) військова охорона цієї території...”⁶.

У незавізаній пам’ятці-меморандумі № 1 від 2 квітня 1941 р. викладено цілі війни, яка, “приведе до надзвичайно швидкої окупації важливих частин Радянського Союзу” і завершиться його швидким розпадом. В якості головної мети визначалось отримання необхідних для німецької економіки сировини, матеріалів, енергоносіїв, а також сільськогосподарської продукції. Передбачалося поділити СРСР на сім “національних або географічних утворень”: Велику Росію, Білорусь, країни Балтії, Україну і Крим, район Дону, район Кавказу, Середню Азію.

Політична мета полягала, за словами А. Розенберга, в тривалому ослабленні Росії через “тимчасову окупацію території” і особливо через “повне знищення єврейсько-більшовицької влади”, “знищення існуючого і створення нового адміністративного апарату”, через “широку економічну експлуатацію” та “передачу важливих російських районів для нових адміністративних утворень, зокрема для Білорусії, України і Донського району”. Для України виз-

навалося право на організацію “власного національного життя аж до можливого створення політичної формації, здатної самостійно чи спільно з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати німецький життєвий простір на Сході”⁷.

Автори документу пропонували створити спеціальний орган для координації дій на території СРСР. Його завдання мало полягати в тому, щоб спільно з іншими державними службами імперії виробляти директивні політичні розпорядження для окремих адміністративних одиниць з урахуванням конкретної ситуації та стратегічної мети, забезпечувати важливі військові поставки з усіх окупованих областей на користь імперії, а також вирішення принципово важливих для всіх захоплених територій економічних питань (видобуток нафти, вугілля, руд, виробництво сільськогосподарської продукції тощо). Врахувавши ці рекомендації, Гітлер 20 квітня 1941 р. підписав наказ про призначення Розенберга “уповноваженим з центрального контролю над питаннями, пов’язаними зі східноєвропейськими областями”. Вже в цьому статусі останній підготував “Загальні інструкції для всіх райхскомісарів окупованих східних територій” від 8 травня 1941 р. У документі деталізувалися погляди керівництва нацистської Німеччини на майбутнє окремих регіонів Радянського Союзу та України. Зокрема, зазначалося, що “перед імперським комісаріатом “Остланд”, який включає Білорусію, буде стояти завдання, шляхом поступового перетворення його в германізований протекторат, підготуватися до тіснішого зв’язку з Німеччиною, а Кавказ з розташованими поряд північними територіями стане федеративною державою з німецьким повноважним представником”⁸. Ця теза ілюструє другий принцип запропонованого Розенбергом курсу — диференційований підхід та окрема лінія щодо кожного регіону СРСР. У даному випадку суверенітет майбутньої Української держави мав корелювати лише із союзницькими зобов’язаннями перед Німеччиною.

А. Розенберг найбільш глибоко серед інших нацистських керівників розібрався в усіх нюансах ситуації та проблемах, з якими німці зіткнуться на Сході. Далеко йдучи в деклараціях та обіцянках, він, однак, ніколи не вказував конкретних дат тих чи інших політичних акцій, що мали доленосне значення. 20 червня 1941 р. у промові перед вузьким колом нацистських лідерів з приводу “українського питання” він пояснював: “Російське панування всюди царює сьогодні в Україні. Звідси постає перед Німеччиною завдання — забезпечити свободу українському народові. Це завдання має розглядатися як програмна вимога. В яких формах і в якому обсязі буде відтворена українська держава, — про це говорити сьогодні немає сенсу”⁹. Розенберг, зокрема, пропонував підіграти українським національним інтересам, керуючись суто прагматичними мотивами: він чудово розумів, що німці не зможуть забезпечити всі державні служби й інституції власними кадрами, тому без місцевих фахівців та професійної бюрократії їм не обійтися. “Є різниця, — отримаємо ми через кілька років сорок мільйонів осіб, які будуть з нами добровільно співпрацювати, чи будемо змушені ставити за кожним селянином солдата”¹⁰.

Детально плануючи свої дії в майбутній війні, правляча верхівка виробила інструкції для різних категорій населення Радянського Союзу. Так, у ра-

порті про політичних та військових діячів, які потраплятимуть у полон (12 травня 1941 р.), наголошувалося: “1. Представників влади й політичних керівників (комісарів) необхідно знищити”¹¹. Зважаючи на те, що терміни “представники влади” чи “приналежні до державного апарату” могли трактуватися дуже широко, фактично йшлося про радянську, партійну, профспілкову бюрократію, яка за певних умов могла бути ліквідована фізично на всіх рівнях. Можна припустити, що тоді в Берліні погано уявляли можливі наслідки такої суцільної “чистки” державних служб, адже, як виявилось пізніше, замінити їх суто німецькими управлінцями було неможливо.

Слід мати на увазі, що й надалі розбіжності в поглядах на технології освоєння “життєвого простору” та роль в цьому процесі місцевого населення залишалися в нацистських лідерів доволі значними. Та оскільки у “зважаєного” курсу А. Розенберга були такі опоненти як Е. Кох, Г. Гімлер і, зрештою, сам А. Гітлер, це й вирішило справу на користь жорсткої лінії.

16 липня 1941 р. у ставці фюрера відбулося засідання, відкриваючи яке він однозначно виклав своє бачення ситуації. Райхсканцлер вважав головним завданням “цей величезний піріг зручно розкласти для того, щоб могли: по-перше, ним оволодіти, по-друге, ним керувати, по-третє, його експлуатувати” і що всі колонії відіграють “лише другорядну роль”.

Райхсляйтер А. Розенберг обстоював думку про диференційоване ставлення до корінних мешканців кожного райхскомісаріату. “На Україні, — наголошував він, — нам треба буде дозволити певне культурне піклування, ми повинні би підняти історичну свідомість українців, відкрити у Києві університет і т.п.”.

Виступивши проти таких кроків, райхсмаршал Г. Герінг висловив переконання, що Берлін “має думати спочатку про те, щоб забезпечити німців продовольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше”.

У цьому місці протоколу засідання в дужках зафіксована цікава ремарка: “(Другорядне питання: чи існує ще взагалі в Україні клас інтелігенції, чи українці вищих класів перебувають за межами сьогоднішньої Росії як емігранти?)” Отже, ставилася під питання спроможність українців виконувати технічні, культурні й управлінські функції в якості державних службовців навіть нижчих рангів¹².

Останнім пунктом із тих, що обговорювалися на засіданні, стало питання про призначення райхскомісара України. Ще в меморандумі № 2 від 7 квітня 1941 р. Розенберг пропонував призначити для райхскомісаріату “Україна” штабсляйтера Шікенданца, для Росії — Коха, для балтійських провінцій та Білорусі — гауляйтера Льюзе, для Кавказу — державного секретаря Бакке, для району Дон—Волга — Кляггеса¹³. Однак А. Гітлер у липні 1941 р. зупинив свій вибір на Е. Коху, який вважався справжнім “цербером” фюрера. Пояснив він це тим, що “найважливіша територія у найближчі три роки — це, без сумніву, Україна”¹⁴. До речі, цим самим опосередковано підтверджувалася думка Розенберга про специфіку та значення України для Райху.

24 вересня 1941 р. у присутності райхспротектора фон Нойрата, держсекретарів Франка і Бакке, даючи характеристику народів, які населяли

Радянський Союз, фюрер сказав, що “українці також ліниві, погано організовані, по-азійськи нігілістичні, як і великороси. Тут не повинно стояти питання етики праці й обов’язку, ці люди не зрозуміють таких речей ніколи, оскільки вони реагують тільки на нагайку. Сталін — один із найбільш великих сучасників, оскільки йому все ж вдалося, щоправда тільки завдяки найсуворішому примусу, викувати державу з цього сімейства кроликів”¹⁵.

Таким чином, плануючи велику загарбницьку війну, нацистська верхівка Німеччини вбачала в Україні в першу чергу невичерпне джерело сировини та трудових ресурсів, а також “життєвого простору”, освоєння якого передбачалося здійснити шляхом колонізації. Генеральна лінія полягала в тому, що всі владні повноваження в завойованих місцевостях належатимуть німцям, а механізми і технології управління цими регіонами базуватимуться на німецьких зразках. Представники автохтонного населення через низьку оцінку їхнього культурно-освітнього рівня, спроможності до самоорганізації, виконавської дисципліни могли розраховувати на залучення до найнижчого рівня державного апарату.

17 липня 1941 р. (в цей час почалися бої за Київ і Смоленськ) з’явився наказ Гітлера про запровадження цивільного управління окупованими територіями Радянського Союзу, нової системи адміністративного поділу та органів державної влади. У параграфі 2 зазначеного документа вказувалося, що всі зайняті області, крім тих, що увійшли до складу Генерального губернаторства, підлягали керівництву райхсміністра у справах східних окупованих територій яким, згідно з параграфом 4, призначався А. Розенберг.

Німецький дослідник П. Лонгерайх виокремлює два типи окупаційних режимів: “Адміністрація контролю” та “Урядова адміністрація” Останній тип характеризується прямим перебиранням на себе ексекутивних функцій німецькою адміністрацією.

Однак окупаційні режими здебільшого представлені змішаними формами. Інша формальна відмінність впливає з розмежування цивільної та військової адміністрації. Проте навіть там, де влада опинилася в руках командування військ, жодна військова адміністрація не була схожа на іншу. Багатоманітність форм адміністративного управління призводила до зіткнень між різними відомствами Третього райху, що прагнули закріпитися, розмежувати або розширити свої повноваження.

“Адміністрація контролю” представлена такими зразками.

Цивільний контроль місцевих органів влади для країн, з якими потрібно було рахуватися в політичних відносинах або в яких була особлива зацікавленість:

1. Держави, “захист” яких взяв на себе Райх, і якими керували імперські уповноважені.

2. Держави з “германським” населенням, яке планувалося зробити частиною “Великонімецького Райху” і які управлялися райхскомісарами (Норвегія, Нідерланди).

3. Території, “колонізація” яких була запланована і практично почата вже під час війни (протекторат Богемія та Моравія, генерал-губернаторства, райхскомісаріати “Остланд” і “Україна”).

Збереження військових адміністрацій у низці регіонів з урахуванням вимог подальшого ведення війни:

1. Очолювали командуючі Вермахту (Бельгія, Франція, о-ви Ла-Маншу, Сербія, Салоніки, Південна Греція і Крит).

2. Очолювали головнокомандувачі груп армій, або командувачі армій у тилкових районах сухопутних військ і армій (райони бойових дій на території Радянського Союзу)¹⁶.

1 серпня 1941 р. відбулась урочиста церемонія передавання влади у Східній Галичині військовим командуванням цивільній адміністрації Генерального губернаторства. Звертаючись до райхсміністра Г. Франка, командувач оперативного тилового району групи армій “Південь” генерал піхоти фон Роквес наголошував: “Територія, яку я сьогодні передаю, завдяки невтомним зусиллям усіх частин та підрозділів Вермахту, військ СС, СД, поліції та військових формувань усіх інших організацій, які були надіслані сюди Райхом, зараз можна вважати упокореною. Всюди діють військові та цивільні власті й адміністративні установи, здійснені перші заходи з метою зібрати багатий врожай і спрямувати життя в нормальне русло.

Як колишній командувач і голова виконавчої влади в цьому районі, тепер я маю честь передати Вам, пане генерал-губернатор, цю територію під Вашу опіку. Я передаю Вам цю область з побажанням, аби під Вашим сильним керівництвом, пане генерал-губернатор, вона йшла до щасливого й благословенного майбутнього”¹⁷.

У розвиток думок свого шефа начальник бюро освоєння “життєвого простору” в уряді Г. Франка підготував відповідний документ. Цей проект містив пропозиції щодо створення на схід від Генерального губернаторства провінцій, вже об’єднаних “у широкий регіон під німецьким управлінням і які могли б за своїм розміщенням і структурою інтегруватися у процес германізації. ... Враховуючи цей принцип, новий адміністративний поділ на Сході повинен бути спрямований на майбутнє як “кордон Райху”, за яким починається власне колоніальна економія і адміністрація”.

Згідно з пропозиціями автора цього документу, кордон імперії слід відсунути на схід від Тернополя, Ровно, Пінська, причому райони Львова, Чернівців і Тернополя мали обов’язково входити до складу Генерального губернаторства, східні кордони якого фактично стануть кордонами Центральної Європи. У плані наголошувалося: “Вимога Великого Німецького Райху — одержати й закріпити за собою життєвий простір, що відповідає його можливостям, — повинна переважати над будь-якими іншими міркуваннями і над етнографічним принципом”. Крім того, проект містив пропозицію про евакуацію (фактично — депортацію) українських мешканців з району Львова до центральних та східних областей України¹⁸.

Дистрикт “Галичина”

На вже згаданому засіданні 16 липня 1941 р. А. Гітлер пропонував обміркувати питання про приєднання “старо-австрійської частини Галичини” до Генерального губернаторства. Відповідаючи на зауваження присутніх райхсляй-

тера Розенберга, райхсміністра Ламмерса, маршала Кейтеля, райсмаршала Герінга, фюрер запропонував не передавати цю частину до Генерального губернаторства, а “просто підпорядкувати її райхсміністру Франку”¹⁹.

Наступного дня райхсканцлер підписав наказ, згідно з яким управління Східною Галичиною переходило до компетенції генерал-губернатора Г. Франка. Слід зазначити, що й цього разу А. Розенберг висловив погляди, що йшли врозріз із позицією більшості нацистських лідерів: він вважав помилкою передавання районів довкола Львова адміністративному керівництву Генерального губернаторства. Створене 12 жовтня 1939 р., воно складалося з 4 адміністративно-територіальних одиниць: Люблінського, Варшавського, Радомського й Краківського дистриктів. До останнього увійшли й етнічні українські землі — Холмщина, Підляшшя, Надсяння й Лемківщина. Відповідно до декретів Гітлера від 17 і 22 липня та розпорядження Г. Франка, утворився п’ятий дистрикт у складі Дрогобицької, Львівської, Станіславської (нині — Івано-Франківської), Тернопільської (без північних районів) областей загальною площею 48 081 км² та кількістю жителів 4789 тис. осіб. Центром дистрикту “Галичина” був Лемберг (Львів), у якому перебував апарат вищої посадової особи — губернатора.

Першим губернатором дистрикту “Галичина” призначили К. Ляша, після нього (від березня 1942 р.) ці обов’язки виконував бригаденфюрер СС О. Вехтер. Офіціоз Г. Франка “Дас Генералгуверnement” у № 12 за 1941 р. вмістив повідомлення такого змісту: “Галичина стала частиною Генерального Губернаторства... Генерал-губернатор з волі фюрера відновив суверенітет німецького Райху над Галичиною”²⁰. Цей крок остаточно розвіяв будь-які ілюзії тієї частини західноукраїнського суспільства, яка сподівалася на відродження національної державності під егідою Третього райху. Слід нагадати, що вперше німці “відкрили карти” тоді, коли не визнали правочинним Акт від 30 червня, яким проголошувалося відновлення Української Держави. Різко негативна реакція Берліна, щоправда, відразу не зупинила державотворчої ініціативи ОУН на місцях. Однак через кілька місяців шляхом репресій активність прихильників ідеї української суверенної державності була мінімізована, а всі, хто продовжував трактувати це питання в політичній площині, кваліфікувалися в кримінальній площині (як “бандити”) з усіма наслідками, що випливали із цього.

Організація управління в дистрикті вибудовувалась за німецькими зразками. Генерал-губернатору підлягали СС і поліцайфюрер та шеф управління губернаторства. Останній керував адміністративними органами, що охоплювали всі галузі соціального, економічного, культурно-освітнього, релігійного життя, діяльність комунальних, санітарно-епідеміологічних та медичних служб тощо. Дистрикт поділявся на окружні староства (“крайзгаупт-маншафти”), які, у свою чергу, склалися з “бецирків” (округів) та “ландгемайндів” (сільських громад). Крайзгауптманшафти налічували від двох до п’яти округів (“бецирків”). Також існували так звані виокремленні міста (“крайзфрайштадти”), яких разом з “крайзгауптманшафтами” нараховувалося сімнадцять. На нижні щаблі влади — посади бургомістрів, голів міських та сільських громад, сільських старост — призначалися місцеві жителі — поляки й українці (в залежності від того, яка етнічна група компактно мешкала в тому чи іншому населеному пун-

кті). Представників місцевого населення брали на державну службу й на нижчі посади німецьких адміністративних органів.

Перебравши повноваження щодо управління краєм, Г. Франк 1 серпня 1941 р. підписав розпорядження про організацію влади та її нормативно-правове оформлення. “Діючі до цього часу закони і права, — наголошувалося у документі, — втрачають свою силу, оскільки вони суперечать адмініструванню німецького уряду ...Розпорядження, видані головним чином військовим командуванням і його місцевими уповноваженими, лишаються в силі, якщо вони не втратили свого значення у зв’язку із включенням Галичини до складу Генерального губернаторства”. Адміністрація губернатора дистрикту мала керуватися у своїх діях постановами, виданими для адміністрації шефів областей у Генеральному губернаторстві. Аналогічним чином було налагоджено функціонування апарату окружних та міських староств, для яких були обов’язковими постанови, що діяли в усіх інших дистриктах²¹.

Окрилений прирощенням свого “удільного князівства”, Г. Франк пообіцяв невідкладно вжити заходів для залучення місцевого населення до продуктивної праці та перетворити край на “резерв робочої сили для Райху. Резервуар умиротворений та економічно врівноважений”. Крім того, було задеклароване бажання “з користю залучити до роботи” всі ті елементи, які в багатьох випадках “протиставляються місці”²².

На території дистрикту “Галичина” також запроваджувалося німецьке кримінальне право і карально-репресивні приписи, що застосовувалися до місцевого населення. Ними встановлювалися засоби покарання за скоєння злочинів і правопорушень, заходи з попередження і виправлення, регламентувалося право помилування, “німецького привітання”, використання німецької державної символіки, впроваджувалася нова “побудова виміру справедливості в Галицькій області”²³. Слід зазначити, що цей крок викликав негативну реакцію української громадськості краю, яка до того все ще сподівалася на сприяння Німеччини збиранню українських земель в єдину державу.

30 липня 1941 р. група громадських, політичних та церковних діячів, які входили до складу Української національної ради, надіслала німецькому уряду протест проти приєднання Східної Галичини до Генерального губернаторства. Українська національна рада виникла у Львові влітку 1941 р. під назвою Рада Сеньйорів і взяла на себе соціально-політичну репрезентацію Галичини, Волині та Холмщини перед окупаційною адміністрацією. До складу цієї інституції увійшли митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький (почесний президент і протектор), К. Левицький (голова), о. Ю. Дзерович та Л. Турчин (заступники), А. Білецький (секретар), архієпископ Й. Сліпий, о. Г. Костельник, М. Панчишин, М. Волошин, В. Симович.

Однак німецьке керівництво не залишило місця для діяльності будь-яких політичних організацій на окупованих територіях і в лютому 1942 р. взагалі заборонило існування Ради. Водночас Український крайовий комітет (УКК) у Львові, який виконував функції опіки над тими категоріями українського населення, що найбільше потерпали від війни, був приєднаний до Українського центрального комітету (УЦК) у Кракові, після чого останній

став єдиною інституцією, що одержала право координувати суспільне життя української спільноти в межах Генерального губернаторства.

З приводу цих та інших заяв у вересні 1941 р. в одному з німецьких документів було зафіксовано такі тези:

“1. Фюрер зберігає за собою право ухвалювати рішення про державно-політичне оформлення території, де проживає українське населення. Військові органи влади принципово не повинні займатися цими питаннями.

На всі скарги українців щодо передачі певних територій України під управління генерал-губернатора чи Румунії і на всі подібні скарги треба відповідати, що Україна була врятована завдяки німецькій крові і що з цієї причини Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями згідно з загальними політичними потребами”.

Далі чи не вперше в офіційних документах, що виходили з вищого ешелону влади, ставилося питання про можливість і спосіб використання місцевих кадрів у виконанні управлінських функцій:

“2. У разі необхідності в майбутньому буде допущена участь деяких українців в управлінні країною на рівні повітів та регіонів у формі комітетів довіри. У вищих органах влади поодинокі гідні довіри українці можуть бути запрошені тільки для консультацій, без того, щоб із цього випливали будь-які домовленості чи зобов'язання політичного характеру”²⁴. На практиці жодних самоврядних структур навіть на нижчому, місцевому рівні окупанти не дозволили створити. Щоправда, значну роль у життєдіяльності східно-галицького соціуму відіграла мережа громадських інституцій, які діяли під егідою УЦК. Німецька адміністрація навіть делегувала їм другорядні повноваження (переважно пов'язані із соціальною опікою найбільш постраждалих під час війни категорій населення). Зокрема, зв'язуючою ланкою між селянами, керівництвом УЦК та німецькою владою, стали “мужі довір'я”.

Дистрикт “Галичина” складався з 15 округів. Окремий округ становив Львів, що поділявся на українську, польську, єврейську та німецьку станиці²⁵. Згідно з чинним за окупаційної влади порядком, статус міста отримували населені пункти, в яких мешкало не менше 5 тис. осіб.

Від 1 квітня 1942 р. у дистрикті запроваджувався новий адміністративно-територіальний поділ, унаслідок чого Тлумацький повіт перепідпорядковувався Станіславському окружному староству, Рогатинський — Бережанському, Городенківський (замість ліквідованого округу) і Снятинський — Коломийському. Влітку 1943 р. м. Калуш разом з Волинською, Верхоянською, Войнилівською, Небилівською, Новицькою, Томашівецькою волостями увійшли до складу Станіславської округи, а м. Долина з Велдзькою, Вітвицькою, Креховичською, Перегінською, Рожнятинською, Тростянецькою та Спаською волостями — до складу Стрийської округи.

Однак упродовж усього періоду німецької окупації форма організації влади в дистрикті “Галичина” істотних змін не зазнавала. Державна служба функціонувала тут на підставі “Розпорядження про адміністрацію Галичини” від 1 серпня 1941 р. Згідно із цими приписами, в дистрикті та округах діяли уряди, до складу яких входили профільні відділи, підвідділи та референтури. Керівництво адміністрацією округів, повітів та міст здійснювали німецькі чиновники.

Структура окружної управи була такою: голова, два заступники, начальники відділів (адміністративного, персонального (кадрів), народної освіти, фінансового, лісового, земельного, торгівлі та промислу, охорони здоров'я, суспільної опіки, технічного, міліції, культури та мистецтва). На рівні повітів адміністрацію представляли голова управи, його двоє заступників і начальники відповідних відділів. Поза межами цих державних структур діяли таємна поліція, до компетенції якої входив контроль над політичними настроями та ситуацією в краї, а також жандармерія, на яку покладалося забезпечення громадського порядку.

Керівні посади в окружних і повітових управах посідали місцеві фахівці, які мали відповідні знання і навички. Оскільки на державній службі в міжвоєнний період у Польщі перебували переважно громадяни польської національності, під час німецької окупації їм було значно легше зайняти управлінську посаду. Не маючи такого досвіду, українці зіткнулися зі значними труднощами у працевлаштуванні. Та оскільки німці на перших порах досить насторожено ставилися до польських фахівців, українські кадри дістали шанс у цій конкуренції. Завдяки активній позиції української організованої громадськості, українцям вдалося зайняти вакантні місця в багатьох відділах окружних, міських та повітових управ. Водночас до інших відділів, «як скарбовий, мір і ваги, праці, каси хворих, залізниці, в'язничної служби діставалися майже самі поляки, тому що вони в тих урядах працювали за Польщі, мали практики і їх відразу можна було поставити до праці»²⁶.

На місцях владна вертикаль порівняно з 1930-ми роками залишилася без змін. На чолі повіту стояв староста, волості — солтис, села — вїйт. При цьому, як правило, посадовці цього рівня мали ту національність, яка переважала в тому чи іншому населеному пункті, волості чи повіті. У змішаних українсько-польських анклавах існувала напружена конкуренція за посади чиновників державних служб. Це пояснювалося не тільки індивідуальною стратегією виживання, а й колективною, етносоціальною солідарністю, оскільки давало можливість захищати інтереси конкретної національної групи перед німецькими окупаційними чиновниками.

Принципово виключивши будь-який політичний компонент із суспільного життя Східної Галичини, німці санкціонували існування єдиної громадської інституції у краї — Українського центрального комітету, про який йшлося вище. Розгалужена мережа його низових ланок налічувала 26 окружних, 41 повітовий, 109 волосних комітетів та 965 мужів довір'я²⁷. Однак ця самоврядна структура, хоча й опікувалася деякими соціально-економічними, культурно-освітніми питаннями, все ж не мала статусу державної. Всі, хто виконував у ній певні керівні функції, одержували утримання чи матеріальну підтримку з бюджету УЦК, що формувався переважно за рахунок добровільних внесків краян.

Аби розвіяти будь-які ілюзії щодо ставлення нацистів до «українського питання», уряд Генерального губернаторства підготував для міністерства закордонних справ спеціальну записку, в якій, зокрема, наголошувалося, що «за сучасною концепцією для українства Східної Галичини взагалі не існує жодних перспектив на участь у власному українському державному існуванні в будь-якій формі»²⁸.

Для німецької бюрократії державна служба на окупованих землях доволі часто забезпечувала широкі можливості для особистого збагачення. Тут не потрібно було доводити свою добропорядність, законслухняність, чітко дотримуватися приписів, за порушення яких на території Райху на них неодмінно чекало б покарання. Та коли високі посадовці на “східних територіях” дозволяли собі занадто багато, до них застосовувалися дисциплінарні санкції. Саме так трапилося з першим губернатором дистрикту “Галичина” К. Ляшем, який надміру захопився трофейними матеріальними цінностями, які не встигли вивезти радянські евакуаційні органи. Зрештою на початку 1942 р. нечистого на руку керівника дистрикту позбавили посади й відправили до штрафного підрозділу діючої армії.

Його наступник О. Вехтер заявив, що слід “уникати всього, що б вказувало на те, що ми розглядаємо Галичину як свою власність, де ми будемо порядкувати, як захочемо”²⁹. Однак це виявилось тільки “декларацією про наміри”, вмотивованою бажанням стимулювати лояльність місцевої громадськості й отримати додаткові мобілізаційні важелі для реалізації поставлених Берліном завдань. Більш гнучка лінія О. Вехтера виявилася в тому, що він реагував на суспільні імпульси й намагався при цьому скерувати їх на службу Райху. Саме в цьому руслі потрібно розглядати підтримку ним ідеї створення українського національного військового з’єднання. Втім німецькі керівники вбачали в цьому проекті лише додаткове джерело “гарматного м’яса”.

У зв’язку з окресленою позицією окупантів слід розглядати діяльність місцевої бюрократії та персоналу насамперед як таку, що повністю підпорядковувалася ідеологічним, політичним, соціально-економічним інтересам Берліна. Звичайно, наявність у державному апараті національно свідомих українців могла певною мірою амортизувати наслідки жорстокого курсу нацистів у всіх сферах життя, але неспроможна була істотно вплинути на нього. Службовці різних ланок апарату влади фактично були слухняними, дисциплінованими виконавцями вказівок німецьких зверхників (будь-які порушення мали наслідком жорстокі репресії).

Як переважно аграрний регіон Східна Галичина, як зазначалося, стала резервуаром сировини, деревини, сільськогосподарської продукції, а також робочої сили. Німецькі власті суворо стежили за тим, аби місцеві органи управління забезпечили виконання доведених “згори” рознарядок по “контингентах”, збиранню податків та щодо залучення місцевих жителів до виконання різного роду повинностей. О. Вехтер практикував часті поїздки на місця, де зустрічався з відповідальними особами регіонального рівня і вимагав від них неухильного дотримання термінів та обсягів надходжень сільськогосподарської продукції.

Поряд із відділом харчування й сільського господарства в уряді Генерального губернаторства питаннями, пов’язаними з вилученням “надлишків” продовольства, сировини та фуражу, займалася господарська команда “Львів”. 31 липня 1941 р. з метою впорядкування цієї справи між генерал-губернатором і господарською інспекцією “Південь” було укладено договір про плани і порядок вивезення промислової та сільськогосподарської продукції з дистрикту “Галичина”. У ньому, зокрема, зазначалося, що, відповідно до наказу райхсмаршала Герінга, господарська інспекція “Південь” одержала завдання

повністю забезпечити харчі для німецького війська за рахунок завойованої території. Оскільки радянські власті не встигли знищити в Галичині так багато запасів, як їм це вдалося у центральних областях України, збіжжя, виявлене в Галичині, рекомендувалося використати для забезпечення війська у східних областях. “Крім того, на вимогу господарського штабу “Схід” необхідно буде в майбутньому надати певну кількість продукції землеробства в його розпорядження для задоволення потреб війська на сході. З цього приводу в Генеральному губернаторстві, очевидно, буде направлений ще й державний секретар Бакке, оскільки віднині Генеральному губернаторству додається ще частина господарської команди “Львів”. Відповідно до переговорів з інтендантурами, що відбулися відразу ж після окупації Львова між начальником головної групи сільського господарства при господарській інспекції “Південь” ландесбауерфюрером Керером, начальником сільськогосподарського відділу при господарській команді “Львів” капітаном доктором Гарейзом та діловим-начальником головного відділу при управлінні Генерального губернаторства крайзбауерфюрером Науманном, було досягнуто угоди щодо поставок Вермахту та господарської інспекції “Південь” з території, що належить до Генерального губернаторства 200 тис. т зерна, 25 тис. т м’яса, 15 тис. т цукру”, а також значної кількості іншої продукції³⁰.

Одним з головних завдань, що покладалися на окупаційні органи, стало забезпечення трудовими ресурсами економіки Третього райху. Спеціально для цього було створено відповідне відомство Ф. Заукеля. Та без активного сприяння з боку всіх інших державних служб йому було б не до снаги виконати планові показники.

Юридичним підґрунтям для залучення до обов’язкових робіт мешканців окупованих “східних територій” віком від 18 до 45 років стало розпорядження А. Розенберга. Для дистрикту “Галичина” уряд Генерального губернаторства встановив навіть більшу вікову “вилку” — від 15 до 60 років.

Перенаселення цього аграрного регіону здавна було причиною еміграції галичан. Багатообіцяючі пропозиції відомства Заукеля спричинили добровільний виїзд майже 300 тис. мешканців регіону на роботи до Німеччини — надто вже важко було виживати в краї, де і в мирні часи з весни до нового врожаю голодувала не одна родина.

Працевлаштування тих, хто залишився, впорядковувалося розпорядженням від 1 січня 1942 р., згідно з яким в галицькому дистрикті вводилися обов’язкові громадські роботи. Із цієї метою всі фізично придатні громадяни чоловічої статі мали зареєструватися в повітових та міських урядах праці. Задля впорядкування справи працевикористання розпорядженням уряду Генерального губернаторства від 9 грудня 1940 р. створювалася спеціальна організація — “Українська служба Батьківщині”. Відповідно до статуту “УСБ”, головними ділянками її зусиль визначені “будова й направа доріг, регуляція рік, меліорація неужитків, відбудова повоєнної і постихійної шкоди”. Кадрову базу “УСБ” становила молодь від 18 до 35 років на добровільній (так декларувалося в статуті) основі. Однак вказаний принцип комплектування дезавував такий пункт: “Усіх, що будуть ухилятися від обов’язку служби в УСБ, карати-

меться згідно з відповідними німецькими законами й позбавлятиметься права користатися з допомоги українських допомогівих організацій. 3-місячна служба в “УСБ” полегшувала одержання посад. Крім того, можна було отримати навички провідників “УСБ”³¹. На сільських старост і вїтїв покладався обов’язок забезпечити належну кількість “добровольцїв”.

Структурні особливості та характер функціонування окупаційних управлінських органів можна проїлюструвати на прикладі тих інституцій дистрикту “Галичина”, які керували культурними, науковими й освітянськими справами. Так, відділ науки і навчання уряду дистрикту очолював А. Гасселїх. Безпосередньо шкільною галуззю займався професор Мак. У цїй сфері управління були задїяні переважно галицькї нїмцї. У секторах українського і польського шкільництва працювали відповідно українськї й польськї інспектори; з українського боку організацією роботи народних шкїл опїкувався Л. Ясїнчук, за роботу середнїх шкїл відповідав С. Білик. На С. Білінкевича покладався контроль за функціонуванням учительських семїнарїй, на М. Холєвчука — сїльськогосподарських шкїл, на І. Лежогубську — жїночих торговельних шкїл. У тих мїсцевостях, де кїлькїсть освітнїх установ була незначною, обов’язки інспектора виконували спеціально призначенї вчителї, які мали досвід керївної роботи. Управлінську вертикаль доповнювали окружнї шкїльнї ради. Для пїдвищення рївня освіти вживалися відповіднї заходи, які мали за мету заміну вчителїв, що не мали належної квалїфікації, на пїдготовлєних фахівцїв. Для цього було відкрито вчительськї семїнарїї та короткотермїновї курси³².

Оскїльки окупаційнї властї виявили зацікавлення в пїдготовцї перш за все технїчних та сїльськогосподарських кадрїв нижчої та середньої ланок, у багатьох мїстах Галичини дїяли рїзноманїтнї курси, школи, бурси, в рамках яких дїставала знання та навички роботи в аграрному секторї мїсцева молодь.

Оплата праці зайнятих на державнїй службї в дистриктї “Галичина” здїйснювалася відповідно до порядку, встановленого на території всього Генерального губернаторства. Грошовї виплати часто доповнювалися картками на отримання дефіцитних продовольчих і промислових товарїв, а також деякими соціальними гарантїями.

У промовї з приводу 3-ї рїчниці заснування (жовтєнь 1942 р.) очїльник територїально-адмїністративного утворення проголошував: “Генеральне губернаторство — це своєрїдна нова форма побїчної країни. Це не власне держава, не колонїя, анї домінїон, анї протекторат. Генеральне губернаторство всїма своїми силами служить нїмецькїй державї. Губернаторство є першїй, розбудований рївно державї, організаційний інструмент для здїйснення “Доби Сходу” на просторї Нїмєччини. Нїмецькїй елемент уже тепер відїграє провідну роль у Генеральному губернаторствї. В майбутньому ця роль дедалї зростатимє. Це не значить, що нїмцї хочуть винищити, або германїзувати чужонаціональний елемент. Хто лояльно пїдпорядковуєтьєся потребам нїмецького ладу, до того також лояльно будуть ставитись представники нїмецької влади ... Я бажаю спокою і ясності на цьому просторї також у ставленнї до чужонаціональних мешканцїв та особисто зроблю все, щоб цю основну лїнїю моєї дотеперїшньої полїтичної дїяльностї на цьому просторї зберегти надалї. Нїмецькїй народ не хоче силувати,

він хоче тільки встановити на майбутнє новий життєвий лад для всіх європейських народів ... Генеральне губернаторство править тепер за міст поміж корінним німецьким краєм і новими величезними територіями на Сході”³³.

У цьому пасажі слід прокоментувати принаймні три речі. По-перше, Берлін вважав територію, що увійшла до складу Генерального губернаторства, органічним продовженням Німеччини. Саме тому Франк наголошував на відсутності істотних відмінностей в організації влади та управління в Райху та в Генеральному губернаторстві, що продовжувало його “німецький простір” на Схід. Посилюючи свою присутність у цьому територіально-адміністративному утворенні, нацистське керівництво, сподівалося в стислі терміни перетворити ці терени на інтегральну складову Великонімеччини. Про це свідчить характер, зміст і форми та методи функціонування адміністрації Генерального губернаторства³⁴.

По-друге, у згаданому виступі декларативно заявляється теза про бажання встановити “новий життєвий лад” без застосування сили. Облудність цих слів особливо рельєфно відбивають каральна політика і тотальний терор агресора, а також призначення управлінських структур, за допомогою яких ці підходи реалізовувалися.

Нарешті, по-третє, Генеральне губернаторство реалізувалося як надійний плацдарм для продовження експансії в східному напрямі. Аби забезпечити надійність цього “мосту”, гітлерівські намісники формували потужний, надійний і продуктивний апарат влади, на який покладалося освоєння нового “життєвого простору”.

Райхскомісаріат “Україна”

17 липня 1941 р. А. Гітлер, начальник штабу Верховного головнокомандування Кейтель, райхсміністр і начальник райхсканцелярії д-р Ламмерс підписали наказ про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях. У ньому, зокрема, наголошувалося: “Після закінчення бойових дій в окупованих східних областях управління цими областями переходить від військових інстанцій до органів цивільної влади. Області, на які поширюється це положення, і час передачі управління областю цивільним органам визначаються в кожному окремому випадку моїм (фюрера — Авт.) особливим наказом”. Всі райони, що не входили до компетенції адміністрації Генерального губернаторства або адміністрації прикордонних з Німеччиною областей, підлягали райхсміністру у справах окупованих східних областей.

Територія, що перебувала у віданні міністра у справах окупованих східних областей, поділялася на райхскомісаріати, ті, у свою чергу, — на генеральні округи, що склалися з округів (областей)*. Очолювалися ці адміністративні одиниці відповідно райхскомісарами, генерал-комісарами та гебітскомісарами, причому на перші дві посади функціонерів призначав особисто

---

* Точного відповідника німецького терміну “Gebiet”, “Gebietskommissariat” в українській мові немає.

фюрер, а керівників головних управлінь райхскомісаріату, а також гебітскомісарів — райхсміністр у справах окупованих східних областей.

Райхсміністр одержував право видавати закони для зайнятих територій, а також делегувати ці повноваження райхскомісарам, які йому підпорядковувалися. Всі органи цивільного управління перебували у віданні райхскомісарів. Забезпечення роботи підприємств, транспорту і пошти в період воєнних дій покладалося на відповідні державні органи, що отримували вказівки від начальника штабу Верховного головнокомандування збройних сил. По завершенню бойових дій передбачалося встановити інші положення.

У передостанньому, 10 параграфі, зокрема вказувалося: “Для погодження заходів, що їх проводить райхсміністр східних областей або райхскомісари в своїх областях, з державною політикою райхсміністр у справах окупованих східних областей повинен підтримувати тісний контакт з верховними органами держави. В разі розходження думок, яке не вдалося усунути при безпосередніх переговорах, треба запитати через райхсміністра і начальника райхсканцелярії про мою (фюрера — Авт.) думку”³⁵.

Апарат міністерства у справах окупованих східних областей адаптувався до виконання визначених нацистською верхівкою Німеччини завдань. У його структурі перебував департамент у справах України і Прибалтики, що складався з головних відділів (управлінь). Політичне управління на чолі з Г. Лейббрандтом відповідало за вироблення й формулювання політичних засад і директив, орієнтованих на оптимізацію управління окупованими землями. В березні 1944 р. його реорганізували в Головний політичний штаб. На адміністративне управління (керівник — Л. Рунге) покладалася відповідальність за організацію управління всіма сферами життя. Економічне управління (очільник — Г. Шлоттерер) займалося організацією виробництва, підприємництва, торгівлі, а також використання промислової та сільськогосподарської продукції в окупованих теренах. До компетенції технічного управління, яке очолював Ф. Шютце, входили налагодження будівельних і ремонтних робіт, водного господарства, комунікацій тощо. З огляду на складність забезпечення кваліфікованими управлінцями державних служб на окупованих землях особливого значення набувала діяльність управління кадрів. Важливі функції покладалася на управління преси та пропаганди, культури та інші³⁶.

Карально-репресивний характер окупаційного режиму та переважно силові методи, що обиралися для розв’язання практично всього спектра питань, вимагали наявності розгалуженого апарату примусу. Поліція райхскомісаріату, польова жандармерія, були зобов’язані забезпечити не лише упокоєння краю, а й своєчасне виконання вказівок Берліна. Цю ділянку роботи контролював райхсфюрер СС і начальник поліції Німеччини Г. Гімmlер. Його повноваження визначалися наказом фюрера від 17 липня 1941 р. “Про введення поліцейного режиму в окупованих областях СРСР”.

Наказ Гітлера про створення райхскомісаріату “Україна” з’явився 20 серпня 1941 р. Спочатку територія райхскомісаріату “Україна” (РКУ), яку було передано цивільній німецькій адміністрації 28—29 серпня, була незначною. Надалі, з окупацією всієї України, межі РКУ розширювалися. Якщо в серпні

1941 р. він охоплював 71 тис. км², то у жовтні — 176 тис. км², 16 листопада — 235 тис. км². На початок 1943 р. його площа становила 339 тис. км² (довоєнна територія УРСР сягала 533, 3 тис. км²)³⁷, з населенням 16,9 млн осіб.

У серпні 1941 р. були підготовлені загальні директиви райхсміністра східних областей про адміністративний поділ окупованих областей України, якими визначалися кордони РКУ. На заході й південному заході райхскомісаріат межував з колишніми Львівською та Тернопільською областями по лінії Сокаль — Броди — Підволочиськ — р. Збруч (до місця його впадіння в р. Дністер). Далі кордон проходив уздовж Дністра до сіл Василютів (неподалік Могилева-Подільського), Лядова, через Примазеницю, Бар (включно), потім — уздовж р. Ров і західного берега Бугу до його впадіння в Чорне море. На півночі кордони проходили в середньому в 20 км на північ від залізничної колії Брест—Гомель до пункту, розташованого в 20 км на схід від Мглина. Автори документа передбачали створення 7 генеральних округ (Generalbezirk).

Крім того, в згаданому варіанті адміністративно-територіального поділу було передбачено:

1. Генеральна округа “Волинь” охоплювала територію Ровенської, Луцької та Кам’янець-Подільської областей, потім — південну частину Брестської та Пінської областей колишньої БРСР. М. Ровно стало місцем дислокації генерал-комісара і райхскомісара Е. Коха (тимчасово, до особливого розпорядження фюрера). Площа генеральної округи “Волинь”, що складалася з 24 округ, становила 80 508 км², кількість мешканців — 4212 тис. осіб. Очолив генеральну округу обергрупенфюрер СА Шене.

2. Генеральну округу “Житомир” очолив урядовий президент Клемм. Вона складалася з 29 округ (територія Вінницької та Житомирської областей, потім — південна частина Поліської області БРСР). Площа — 64 800 км², населення — 2917 тис. осіб. Адміністративний центр — Житомир.

3. Генеральна округа “Київ” (26 округ на території Київської та Полтавської областей), яку очолив урядовий президент Шуленберг, мала найбільшу площу — 71 790 км² та чисельність населення — 4456 тис. осіб. Місце перебування генерал-комісара — Київ.

4. Генеральна округа “Миколаїв” (очолив обергрупенфюрер СС і СА Опперман) складалася з 14 округ на території колишніх Миколаївської та Кіровоградської областей. Адміністративним центром визначено м. Миколаїв. Площа — 46 880 км², населення — 1920 тис. осіб.

5. Генеральна округа “Таврія”, очолювана гауляйтером, генеральним консулом Фраценфельдом, розташовувалася на території колишньої Кримської АРСР та південної частини Миколаївської та Запорізької областей і складалася з 14 округ. Офіс генерал-комісара міг бути розташований у Сімферополі або Севастополі. На ділі розміри цієї генеральної округи обмежувалися тільки районами двох згаданих областей і дістала вона назву Teilbezirk Tawrien (частина області “Таврія”). Її центром став Мелітополь. Площа — 22 900 км², населення — 662 тис. осіб.

6. Генеральна округа “Чернігів” мала об’єднати територію Чернігівської та Сумської областей, південну частину Гомельської області (БРСР) та південну час-

тину Орловської області (РРФСР) і складатися з 18 округ з центром у м. Чернігів. Однак Чернігівська генеральна округа так і не була створена й упродовж усієї окупації ця територія залишалась у підпорядкуванні військового командування³⁸.

Генеральні округи (“Generalbezirk”) поділялися на 114 частин (“Kreisgebiet”, “Gebitskomissariat”), що, у свою чергу, склалися з 434 районів (за довоєнним радянським територіально-адміністративним поділом). Крім того, виокремлювалися 5 частин (“крайзгебіт”) міського типу, якими управляли штадткомісаріати на чолі з генерал-комісарами, — Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам’янське. Меншими містами керували штадткомісари, а невеликими (всього їх налічувалося 25) — орткомісари, які очолювали відповідні комісаріати³⁹. Як правило, “генералбецирки” охоплювали кілька областей, “крайзгебіти” — кілька районів.

Райхскомісар і генерал-комісари призначалися особисто фюрером, гебітскомісари, штадткомісари й орткомісари — А. Розенбергом.

Райхскомісару безпосередньо підлягали його заступник, референт, ад’ютант, начальник інформаційної служби, приват-канцелярія. При апараті були постійно відряджені вищий начальник СС та поліції, зв’язковий офіцер військового командування, уповноважені із закордонних справ, пошти та залізниць, моторизована рота.

Структурно склад центрального адміністративного апарату РКУ віддзеркалював структуру міністерства окупованих східних областей і базувався на 4 головних управліннях — центральному, політичному, господарському й технічному. Головне управління очолював фон Ведельштадт, його заступником був призначений Даргель (на нього покладалося керівництво всіма адміністративними структурами). Центральним бюро керував Клебановський, персональним відділом — фон дер Грьобен, організаційним — фон Ведельштадт, житловим та фінансовим — Шайбарт. Даргель стояв також на чолі політичного управління, в якому діяли відділи політики (Бальтц), праці та соціальної політики (Шрайберг), адміністрування (Віттке), охорони здоров’я, ветеринарії (Шварц) фінансів (Гоель), науки і культури (Бальтц), соціального захисту і допомоги (Брандт).

У складі господарського управління функціонували відділи промисловості (Йонас), харчування й сільського господарства (Корнер), лісозаготівель і полювання (Вахгольц), ціноутворення (Шутц), банків та грошей (Радевальд), обігових коштів та валютної політики (Грюнберг), установ і права (Вальтер).

На чолі управління техніки й шляхів сполучення стояв президент дирекції імперських залізниць Бауман, під керівництвом якого працювали відділи доріг, водного транспорту, водного господарства, висотного індустріального будівництва, гірничого будівництва, шляхів сполучення⁴⁰.

Надалі структура апарату РКУ зазнавала трансформацій, а також персональних змін. Так, центральне управління розширилося до 9 відділів: особового складу, економічного, фінансів, заготівель та постачання, архівного, житлового, харчування, обліку, головного бюро. Політичне управління невдовзі вже мало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, економічної, трудової та соціальної політики, жіночий, юнацтва, праці, загальної пропаганди, науки та мистецтва, медичний, ветеринарний, фінансовий, юридичний, загаль-

ного керівництва. На політуправління покладалася реалізація нацистських ідейно-політичних засад і директив з управління окупованими територіями.

Господарське й технічне управління мали за мету забезпечити практичне розв'язання проблем, пов'язаних з матеріально-технічним та організаційним забезпеченням відбудовних і налагоджувальних робіт у виробничій сфері й використання промислової та сільськогосподарської продукції в РКУ.

Відділи головних управлінь склалися з великої кількості підвідділів. Так, у структурі відділу продовольства й сільського господарства функціонували підвідділи земельно-правової політики, державних помість, ринкових товариств, сільськогосподарських поселень; у відділі науки і мистецтва — підвідділи вищої школи, шкільний, книжковий, образотворчого мистецтва, сценічний; у відділі загальної пропаганди — підвідділи пропаганди, преси, радіо, кіно, закордонних зв'язків, виставочний (експозиційний), господарського вербування, обслуговування військ і т.ін.

Генеральні комісаріати й гебітскомісаріати мали аналогічну, хоча й де-що спрощену структуру.

Інколи до існуючого апарату додавалися нові ланки, на які покладалася спеціальні завдання по тих напрямках окупаційної політики, які нацисти не могли передбачити, плануючи “похід на Схід”. Одним із таких органів стало Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями, сформоване згідно з наказом райхскомісара України від 7 грудня 1942 р. для керівництва й координації роботи цих установ. Його очолив директор Берлінського державного архіву доктор Г. Вінтер (до того він був уповноваженим комісаром служби охорони архівів при головній робочій групі оперативного штабу райхслайтера А. Розенберга). У вересні 1943 р. воно перебазувалося з Ровно до Кам'янця-Подільського, у січні 1944 р. — до Тропау (Опави) на території Чехії та діяло до початку 1945 р. Ця інституція займалася вивченням культурних цінностей на теренах України, забезпечуючи їх вилучення і вивезення до Німеччини. Лише один перелік розділів, за якими здійснювалося архівування документації Крайового управління, надає можливість уявити масштаби його діяльності: I. Організація та виробнича справа. II. Персонал. III. Бюджетні та касові справи. IV. Архів РКУ (матеріали щодо німецького етносу). VII. Група архівів (документи крайових архівів Києва, Луцька, Житомира, Миколаєва, Дніпропетровська, Криму, а також архівосховищ Харкова, Чернігова та інших установ у зоні військової адміністрації). VIII. Група бібліотек. IX. Група музеїв (крайові та в генеральних округах). X. Архітектурні пам'ятки.

Співпрацюючи з іншими структурами в Україні та Німеччині, Крайове управління безпосередньо долучилося до пограбувань історико-культурних надбань нашого народу, які так і не були повернені в повному обсязі після війни.

Детальне уявлення про структуру органів окупаційної адміністрації на місцях дає документ, виявлений у фондах державного архіву СБ України, — “Доповідна записка начальника НКДБ по Київській області Бондаренка наркомому держбезпеки УРСР С. Савчуку про виявлені військові, адміністративні, каральні та господарські установи, що діяли в м. Києві в період окупації” (грудень 1943 р.), складений на підставі агентурних, слідчих та офіційних німе-

цьких матеріалів. У цьому документі, крім списку керівників суто військових інституцій, знаходимо прізвища воєнних комендантів міста — генерал-майора Ебергарда (1941—1942 рр.) та генерал-майора фон Ремера (1942—1943 рр.), а також їхніх заступників — майорів Цоленкопфа і Гертнера.

Поліція безпеки і служба безпеки (Sipo і SD) на чолі з командиром СС оберштурмбанфюрером Ерлінгером розташовувалися по вул. Короленка, 33. Його заступниками у справах виявлення й вилучення комуністичного підпілля, партизанів, українських націоналістів, нагляду за працівниками радіо й пропаганди був унтерштурмфюрер Губерт, заступником по відділах службових злочинів та кримінальних справ — унтерштурмфюрер Евелінг. Окремими структурними одиницями у складі поліції безпеки та служби безпеки були такі відділи: боротьби з комуністичним підпіллям і “розробки” службовців радіо і пропаганди; боротьби з українськими націоналістами; боротьби з партизанами; у справах співробітників НКВС. Обов’язки начальника концтабору на Сирці виконував штурмбанфюрер СС Радомський. Окремо, по вул. Короленка, 15 розміщувався кримінальний відділ. Кримінальний відділ СД чи так звана допоміжна кримінальна поліція займався виявленням і розслідуванням у політичних і кримінальних справах щодо радянських громадян. Шефи кримінального відділу Концмаєр і Еберт підпорядковувалися безпосередньо командирі поліції безпеки та СД Ерлінгеру. Українським шефом кримінального відділу призначили В. Майковського. Кримінальний відділ поділявся на підвідділи — господарський, слідчий, агентурний, політичний, а ті — на групи за характером справ.

Штаб української охоронної поліції Києва (“Schutzmannschaft”) очолював Кабарда (прізвище німецького шефа не встановлено). Місто поділялося на два сектори, в кожному з яких існував окремий штаб, що об’єднував кілька районних відділень поліції. У цих штабах поряд із німецькими призначалися й українські комендатури поліції.

Поліція виконувала такі функції: здійснювала патрульну службу з охорони об’єктів і території району, арешти за списками і завданнями районної управи, перевіряла мешканців районів, проводила мобілізацію людей на роботи в Німеччину, а також затримання за політичними та кримінальними звинуваченнями. Слідство в районах вели слідчі кримінального відділу СД, прикріплені до відповідних районів. Арештованих зазвичай відправляли до кримінального відділу СД.

Повні дані про структуру та керівництво поліції порядку (Ordnungspolizei) у Києві відсутні. Відомо, що в районах міста поліція порядку складалася зі служби інспекторів порядку при районних управах, які вели облік населення, наглядали за виконанням нарядів на поставки робочої сили для військового будівництва та до Райху, притягували до кримінальної відповідальності осіб, які ухилилися від виходу на роботу та виїзду до Німеччини, відали видачею хлібних карток.

Окрім цього, в Києві функціонували водна, залізнична і пожежна поліція.

Цивільну окупаційну владу на території Київщини та Полтавщини уособлював генеральний комісаріат, який здійснював адміністративне керівництво всіма цивільними організаціями. При генеральному комісаріаті перебував штаб А. Розенберга.

Гевітскомісаріат (окружний комісаріат) здійснював управління кількома районами Київської області.

На штадткомісаріат покладалося керівництво містом. Міськими комісарами були послідовно Марве, Рогау, Берндт, заступниками — Маєр і Уде. Останній завідував “українською” поліцією та видачею перепусток для пересування містом у нічний час. Штадткомісаріат складався з таких відділів:

1. Особиста канцелярія штадткомісара;
2. Політичний;
3. Промисловий;
4. Сільського господарства і харчування;
5. Фінансовий;
6. Квартирний;
7. Правовий (Уде) з підвідділами: юридичним, зі зв'язків із міською управою і бюро перепусток;
8. Транспортний;
9. Медичний;
10. Будівельний;
11. Відділ керівництва ремісничими майстернями;
12. Силікатний;
13. Розподілу продуктів;
14. Господарський.

Окрім перелічених відділів при штадткомісарі перебували окремі посадовці, які наглядали за відповідними відділами міської управи.

На думку автора документа, міська управа не мала прав керівництва політичним та економічним життям міста, а була тільки виконавчим органом штадткомісаріату, а отже — “маріонеткою в його руках”.

Далі в доповідній записці викладалася структура Київської міської управи, яку спочатку очолював О. Оглоблин, потім В. Багазій, згодом заарештований гітлерівцями, та нарешті, Л. Форостівський. Голова управи мав трьох заступників, один з яких вів питання освіти, релігії та мистецтва, другий — займався адміністративними справами і штрафами, третій — іншими питаннями. У складі Київської міськуправи діяли такі відділи:

1. Адміністративний, у віданні якого перебувало відправлення людей на роботи до Німеччини;
2. Торговельно-промисловий відділ;
3. Відділ пропаганди;
4. Фінансовий;
5. Контрольно-правовий;
6. Відділ культури й освіти;
7. Житлове управління;
8. Транспортний;
9. Праці;
10. Відділ допомоги родинам тих, хто виїхав до Німеччини.

Під керівництвом міськуправи діяли районні управи, які мали дещо меншу кількість відділів і, відповідно, менший штат.

Характеризуючи окупаційний механізм влади, дослідник П. Рекотов звертає увагу на те, що він позначений розгалуженістю, яка мала на меті охоплення всіх ділянок функціонування державного організму. Однак це лише один (хоча і суттєвий) вияв цього явища. Інший пов'язаний з примусово-каральним призначенням практично всіх структурних ланок апарату, як вже зазначалося вище. Можна додати, що навіть ті з них, які, на перший погляд, виконували креативну роль, все ж несли принаймні регулятивне навантаження. Свідченням цього є наявність в апараті РКУ “єврейського” підвідділу, підвідділів фольксдойче, німецького й ненімецького — у відділах жіноцтва і юнацтва, а також підвідділів поселенської політики (фактично — колонізаційної), сільськогосподарського, поселень, монополій, господарського вербування, трудової повинності, примусової праці⁴¹.

Та визначальною спільною ознакою всіх елементів державного апарату, створеного гітлерівцями в РКУ, слід вважати його запрограмованість на досягнення економічного зиску, нещадну експлуатацію трудових і природних ресурсів, тотальний контроль за настроями та поведінкою населення і жорстоке придушення будь-яких форм і виявів опозиційності та спротиву.

У грудні 1942 р. райхскомісар України Е. Кох, звертаючись до чиновників апарату РКУ, наголошував: “Запроваджена фюрером у цій країні цивільна влада має тільки одну велику мету... передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продовольчих продуктів, сировини і робочої сили”⁴².

Кадрове наповнення німецьких окупаційних органів здійснювалося переважно за залишковим принципом: звиклі до комфорту (в західноєвропейських країнах, загарбаних гітлерівцями, його також не бракувало) бюрократи різного рівня неохоче залишали “фатерлянд”, аби опинитися у вкрай ворожому оточенні “неарійських” народів та суворих кліматичних умовах. Хоча здебільшого це були підготовлені управлінці й спеціалісти різних галузей виробництва, науки і культури, однак приїздило в Україну й чимало невігласів, людей з обмеженим культурним багажем та світоглядом. Саме про таких ішлося в одній із доповідних записок начальника поліції безпеки й СД генералбецірку “Київ” на адресу Головного управління імперської безпеки (РСХА): “Відповідальні посади в німецьких установах зайняті працівниками з двокласною освітою. І вони часто навіть у розумовому відношенні не тотожні українцям, з якими їм доводиться мати справу”⁴³. Німецькі держслужбовці отримували грошову винагороду і на відміну від своїх співвітчизників, які перебували на фронті чи на території Райху, мали й інші джерела поповнення матеріального статку, пов'язані з реквізиціями, поборами, хабарами тощо. Крім того, вони одержували державні нагороди й відповідні пільги за небезпечну службу на Сході.

Обираючи модель територіально-адміністративного устрою та адміністративно-правової інституалізації окупованих територій, Берлін керувався насамперед принципами доцільності, мінімізації витрат на зміни й максимальної відповідності новостворених структур завданням, що перед ними стояли. З огляду на це було вирішено зберегти межі колишніх районів та сільських громад. У райхскомісаріаті “Україна” райони очолили начальники райуправ, сільські громади (сільради до окупації) — старости, міські управи — бургомістри. Керівни-

ки цих структур в РКУ призначалися гебітскомісарами чи начальниками місцевих комендатур. Цілком зрозуміло, що зайняти таку посаду могли тільки лояльні до “нового порядку” громадяни, які ще до війни продемонстрували свої антирадянські настрої, або встигли “вислужитися” після приходу німців. Службовці середньої та нижчої ланки відбиралися з кола функціонерів та фахівців, які вже мали досвід роботи на певних керівних посадах.

У складі районних та міських управ, як правило, функціонував стандартний набір відділів — загального управління, фінансовий, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою, охорони здоров'я, ветеринарний, будівництва, освітніх та культурних установ, пропаганди, поліцейний. Начальників відділів призначав голова районної чи міської управи за погодженням із німецькими властями.

Сільських старост також призначали бургомістри за згодою окупаційної адміністрації. Сільські управи мали забезпечити виконання різного роду повинностей та сільськогосподарських поставок, надходження робочої сили для Райху, облік населення, а також вирішення багатьох інших питань. Вони відповідали за вилучення у місцевих мешканців боєприпасів та зброї, радіоприймачів, організацію світломаскування, впорядкування вулиць та громадських місць, прибирання й поховання трупів, здійснення режимних і репресивних заходів, виявлення продовольчих складів антифашистського підпілля, залучення працездатного населення до сільськогосподарських, ремонтних, будівельних та шляхових робіт (інколи — на спорудження укріплень тощо).

Керівники та співробітники районних, міських та сільських управ одержували грошову винагороду й харчові картки, що надавало їм можливість утримувати свої родини.

Та найвідповідальнішим їх завданням вважалося сприяння поліції та німецьким спецслужбам у поборенні “бандитизму” (радянського антифашистського руху Опору, українського і польського національно-визвольних рухів), виявлення колишніх комуністів, комсомольців, функціонерів та активістів, політпрацівників, утікачів-військовополонених, кримінальних елементів і т.п. Оскільки часто йшлося про односельчан, старости та співробітники сільських управ наражали себе на небезпеку, особливо після того, як населення спізнало всі вияви “нового порядку” й нацистську політику “батоба і пряника”. Зафіксовані непоодинокі випадки позасудових розправ над керівниками та функціонерами місцевих органів управління з боку радянських партизанів та підпільників. Дійсно, часто це були аморальні, безпринципні люди, кар'єристи та шкурники, які зраджували колишніх друзів і знайомих. Однак були серед тих, хто свідомо пішов на співпрацю з окупантами в органах місцевого управління, й справжні патріоти, які допомагали співвітчизникам вижити у складні часи, уникнути невилітної праці в Німеччині чи навіть смерті у в'язниці чи таборі військовополонених. Ця категорія управлінців часто ставала жертвою нацистських спецслужб. Так, варто було партизанам з'явитися в тому чи іншому пункті, а до того ж вчинити диверсію чи остентат на німецького військовослужбовця, каральні експедиції страчували насамперед сільського старосту, а потім палили село і вбивали його мешканців. Покарання старост перетворилося на звичайну справу, коли гітле-

рівці зіткнулися з труднощами у справі стягнення податків та набору робочої сили для сільськогосподарських робіт і відправки до Райху.

Характеризуючи статус місцевих органів управління, слід звернути увагу на кілька пов'язаних із цим проблем. По-перше, інколи їх помилково називають “органами місцевого самоуправління”. Насправді, вони не були самоврядними одиницями відповідних громад, оскільки їх керівництво призначалося німецькою адміністрацією (чи військовим командуванням), було повністю підконтрольне окупантам і виконувало їхні вказівки. Самодіяльний компонент у цьому випадку практично виключався. По-друге, в літературі можна зустріти поняття “українські допоміжні органи влади”, що потребує коментарів. До певного часу так називалися місцеві адміністрації, створені з ініціативи чи за активної участі похідних груп ОУН та місцевих національно зорієнтованих активістів. Так, на державній печатці місцеві власті Дніпропетровська викарбували напис: “Українська держава — територіальна адміністрація Дніпропетровська”. Незважаючи на підтримку дій місцевої влади з боку військового коменданта міста полковника фон Альберті, айнзатцкоманда С заарештувала заступника голови та 6 начальників відділів “української територіальної адміністрації”, прихопивши й печатку. Міській управі інкримінувалося, що “замість того, аби опікуватися практичними справами, вона почала займатися політикою”⁴⁴. У регіонах зі строкатим національним складом управлінські функції виконували не тільки українці, а й росіяни, поляки, греки, румуни, кримські татари, болгари, угорці, фольксдойче та представники інших народів. Як тільки німецькі окупаційні чинники помічали найменші вияви національно-політичної активності, спецслужби відразу вживали заходів щодо їх нейтралізації. Після масових репресій проти українських націоналістів та місцевих патріотичних сил місцеві органи управління перетворилися на суто допоміжні, функціональні структури, які вже не “працювали” на “українську ідею”. Від цього часу (причому в різних місцях цей процес розпочався неодноразово) вони трансформуються на переважно колаборантські інституції. На теренах Західної України самостійницький табір (як і польське національне підпілля) значно довше, ніж в інших регіонах, використовувало легальні можливості, в тому числі й поліційну службу, з метою розбудови мереж українських громадських установ і збройних сил (“Поліська Січ”, УПА, самооборонні формування).

Аналізуючи стан справ в Україні, автори одного з німецьких повідомлень (вересень 1942 р.) резюмували, що порівняно з порядками у довоєнній Польщі “українці можуть констатувати очевидний прогрес у плані самоврядування”. Керівники районів, директори округів, сільські старости, місцеві судді, шкільні інспектори — всі вони були переважно українцями, хоча лише виконували директиви своїх німецьких зверхників і не залучалися до ухвалення рішень. “Все залежить від окружних (німецьких — Авт.) комісарів і окружних землемірів, котрі діють диктаторськими методами, користуючись вседозволеністю: для сьогоднішньої України поняття права в його західноукраїнському розумінні не існує, тому думка певних німецьких штатських службовців може кардинально змінити весь хід життя”.

Німецьке командування все частіше залучало до керівництва районами й округами людей з “непевними національно-політичними орієнтирами та з

сумнівним минулим”, “перебіжчиків”, політиканів та ін. Нерідко здійснення адміністративних функцій доручалося тим українцям, які за часів польської влади “зраджували українську ідею, ставали на польську службу і засилали своїх співвітчизників до концентраційного табору, а тепер змінили колір та стали німецькими довіреними людьми”.

Далі в документі йдеться про відсутність узгодженого, одностайного німецького курсу щодо України, коли кожен окружний комісар дотримується власної політичної лінії. Якщо в одній області “українська” поліція використовує в якості символу тризуб, то в іншій змушена носити свастику. В одних місцевостях дозволені 4-класні, а в деяких — 7-класні школи.

“Загалом, — наголошують автори згаданого документу, — створюється враження, нібито українці володіють якимись автономними правами, але насправді це лише фікція, дійсної автономії українці не мають...”

В окружних комісаріатах, німецькій жандармерії, поліції та інших німецьких установах працює багато поляків, які під час польського панування відзначились шовіністичними та антиукраїнськими настроями. Вони зневажають українців і зловживають своїм службовим становищем... Залишається взагалі незрозумілим, чому поляки, які настроєні вороже як до німців, так і до українців, займають у німецькій адміністрації високі посади, отримують високу зарплату, щодо продовольчого постачання є рівними з німцями та, крім того, можуть насміхатися над українцями, говорячи: «Ось ви тепер маєте вашу німецьку Україну»”.

Документ містить визнання, що принцип “divide et impera” шкодить німецьким інтересам.

“У канцелярії окружних комісарів, відділах з питань праці, агрономів і т.д. українське населення зазнає дуже брутального і часто несправедливого обходження, яке деколи переходить в бездумну погордливість... Зі свого боку поляки або росіяни, які займають довірені їм посади в канцеляріях, ускладнюють справи, щоб створити ще більше невдоволення”⁴⁵.

Задля об’єктивності слід зазначити, що вияви національного солідаризму (у різних формах) мали місце й у тих управлінських структурах, в яких більшість співробітників були українцями. Умови окупації вивели міжнаціональні антагонізми з латентного стану й усі учасники цих стосунків у цей період не відзначалися перебірливістю і виваженістю щодо вибору засобів.

Окупаційній адміністрації довелось формувати нову нормативно-правову базу, яка увесь час динамічно змінювалась, обслуговуючи потреби діючої армії, Райху, місцевого населення, а також реагуючи на різноманітні виклики воєнної доби. Основні нормативні акти, що застосовувалися в Україні, містилися в збірнику постанов райхсміністра східних окупованих областей. На територію України поширювалася також дія “Імперського листка законів” (Reichsgesetzblatt)⁴⁶. На основі цієї нормативної бази райхскомісар видавав власні підзаконні акти.

Для управління підлеглими територіями з осені 1941 р. до квітня 1942 р. райхскомісар видавав “Офіційні повідомлення” (Amtliche Mitteilungen), частина яких публікувалася в перекладеному українською мовою варіанті разом із німецьким оригіналом.

Від 1 травня 1942 р. в райхскомісаріаті “Україна” почав видаватися “Центральний бюлетень” (Zentralblatt des Reichskommissar für die Ukraine). У цьому виданні публікувалися як нормативні акти райхскомісара, так і витяги з імперського законодавства. Цей збірник нормативно-правових актів призначався виключно для внутрішнього використання працівниками установ і організацій райхскомісаріату (Nur für den inneren Dienstgebrauch). У 1943 р. у тексті збірника з’явилося доповнення — відтепер він призначався лише для використання німецькими службами (Nur für den Dienstgebrauch deutscher Dienststellen).

Керівники генеральних округ для безпосереднього управління підлеглими гебітскомісаріатами також видавали друковані збірники нормативних актів, зокрема “Офіційний бюлетень” (Amtblatt), певна частина якого мала додатки, так звані українські переклади (Ukrainische Übersetzungen), які призначалися для використання службовцями органів місцевого управління. Зазначені збірники нормативних актів мали важливе значення, через те що відправлення на місця окремих актів не передбачалося.

Значна частина нормативно-правових актів не потрапляла до українських службовців. До того ж їх переклади українською мовою здійснювалися вибірково. Власне сам процес користування цими актами на місцях мав суто ознайомлювальний характер, згідно з тогочасним формулюванням — “взято до відома”. Наголошувалося: “Керівники не можуть затримувати урядового денника довше як на 24 години. Після прочитання денник належить повернути до Керівника Загального Відділу, котрий передасть його слідуєчому Керівникові”⁴⁷.

Для ефективного використання економічного потенціалу окупованої території центральні відомства Райху видавали так звані галузеві збірники нормативних актів, що застосовувалися для регулювання різноманітних відносин у певних сферах виробництва. Так, райхсміністерством продовольства і сільського господарства видавався “Імперський міністерський бюлетень для сільськогосподарської адміністрації” (Reichsministerialblatt der Landwirtschaftlichen Verwaltung. Herausgegeben vom Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft)⁴⁸.

Система регулювання соціальних відносин в окупованій Україні здійснювалася за допомогою комплексного застосування кримінального, трудового, цивільного та сімейного права, відповідні нормативні акти видавалися виключно уповноваженими на це німецькими органами управління. Нормативні акти локального рівня ухвалювалися місцевими (українськими) органами управління та лише конкретизували вказівки німецької адміністрації, ні на крок не відходячи від них.

Окупаційна адміністрація застосовувала суворі покарання за будь-яку дію чи бездіяльність з боку місцевого населення, що шкодила або могла зашкодити інтересам Райху. За цих умов зростала роль та значення кримінального права, за допомогою якого проводилося “замиріння” окупованих областей України.

4 серпня 1941 р. райхсміністр А. Розенберг підписав наказ про запровадження німецького права в окупованих східних областях, в параграфі 1 якого зазначалося, що “німецькі суди й інші німецькі службові інстанції при розгляді вчинків, які підлягають покаранню, застосовують відповідні поло-

ження імперського кримінального судочинства, а також імперський кримінальний кодекс разом з усіма доповненнями і поправками до них доти, доки не буде іншого розпорядження; це положення поширюється і на злочини, вчинені до цього наказу”. У параграфі 2 наголошувалося, що прокурор “переслідує вчинки, покарання яких він вважає необхідним у громадських інтересах. Приватні скарги та позови розглядатися не будуть. У деяких випадках припускаються відхилення від порядку німецького кримінального судочинства, якщо це сприяє діловому й швидкому розгляду справи”.

Окрім німецького суду, судові вироки в кримінальних питаннях могли виноситися й головою спеціального суду.

Для погодження щодо застосування імперських законів та отримання розпоряджень з цього приводу потрібно було звертатися до райхсміністра у справах окупованих східних областей⁴⁹.

Відповідно до розпорядження А. Розенберга “Про доповнення правнокарних приписів у зайнятих східних областях” від 17 лютого 1942 р., яке діяло на підставі параграфу 8 наказу фюрера “Про управління новозайнятими східними теренами” від 17 липня 1941 р., визначалося, що представники місцевого населення “не є ні громадянами Райху ані приналежними до німецької національності”, а тому для них встановлювалися окремі види покарання.

На основі Кримінального кодексу здійснювалося судочинство за справами, що перебували під юрисдикцією німецьких судів. Але частина кримінальних справ виводилася з-під юрисдикції німецьких судів і передавалась українським (місцевим) кримінальним судам. Так, відповідно до параграфу 2 постанови райхсміністра східних окупованих областей “Про законоположення в зайнятих східних областях” від 21 лютого 1942 р. було ухвалено постанову райхскомісара “Про покарання за незначні проступки і порушення в межах райхскомісаріату України” від 8 травня 1942 р.⁵⁰ Названа постанова набирала чинності з 1 червня 1942 р. і базувалася на основі німецького Кримінального кодексу, з якого для підсудності місцевого населення було вилучено цілу низку статей, із застереженням: “Якщо потерпілий не є німцем та якщо його дії не порушують та не загрожують німецьким благам та інтересам”⁵¹. Загалом у німецькому Кримінальному кодексі нараховувалося 370 статей.

Українські кримінальні судді (шефени) могли користуватися лише 96 неповними статтями. Українські судді входили до структури органів місцевого управління, але в службовому відношенні підпорядковувалися гебітскомісарам. Українські шефени застосовували німецьке кримінальне право й мали право оголошувати вироки про арешт або тюремне ув’язнення терміном до 2-х років, накладати штраф розміром до 10 000 крб. (із можливою заміною цього виду покарання на позбавлення волі до трьох місяців) або об’єднувати ці види покарань. Крім того, шефени могли ухвалювати рішення про конфіскацію майна та офіційно публікувати вироки. У разі, якщо дії винної особи порушували німецькі правові інтереси, а постраждалий не був німцем, кримінально-процесуальні дії виводилися з-під юрисдикції шефенів і передавалися німецьким судам.

Загальний нагляд за діяльністю шефенів здійснювали правові відділи гебітскомісаріатів та камери шефенів, які одночасно виступали як касаційні ус-

танови. Значні повноваження щодо контролю за роботою шефенів надавалися гебітскомісарам, до компетенції яких належало право скасувати вирок шефена, пом'якшувати або скасовувати вирок суду, звільняти обвинуваченого від покарання, а також звертатися до німецької прокуратури щодо перегляду справи, якщо вважали за потрібне застосувати більш суворе покарання, або, якщо сумнівалися в справедливості судового процесу та винесеного вироку. Вирок, винесений шефенами, підлягав виконанню лише в тому випадку, якщо гебітскомісар або німецька прокуратура не мала щодо нього жодних заперечень, тобто таким чином санкціонували його.

Гебітскомісари наділялися й іншими повноваженнями. Так, у разі правопорушення, що належало до юрисдикції райхскомісара, гебітскомісар мав право ухвалити постанову про арешт обвинуваченого, призначити їй тюремне ув'язнення терміном до шести тижнів, грошовий штраф розміром до 10 000 крб., конфіскацію майна або застосувати ці покарання разом чи окремо. Розпорядження про покарання, ухвалені щодо осіб з місцевого населення, які не належали до німецької національності, не підлягали оскарженню. В разі, якщо цю справу розглядав німецький або особливий суд, судові засідання могло проходити без присутності сторін процесу та їхнього заслуховування. Райхскомісар мав право своїм розпорядженням уповноважити окремих гебітскомісарів застосовувати покарання по цих справах без проведення судового процесу.

Якщо позивачі по кримінальних справах були незадоволені вироками шефенів, вони могли з умотивованими скаргами звертатися безпосередньо до гебітскомісара⁵². Про цю можливість позивачів ознайомлювали під час оголошення вироку⁵³.

Гебітскомісари мали право виносити кримінальні покарання без проведення самого судового процесу. Так, під час примусового набору робочої сили до Райху осіб, які не з'являлися до місць збору, засуджували до позбавлення волі. Строки ув'язнення, накладені особисто гебітскомісаром, коливалися від одного до двох років⁵⁴.

Шефени користувалися й певним ступенем самостійності, а сам судовий процес здійснювався на основі чинного на окупованій території законодавства. Під час судових засідань по кримінальних справах вівся протокол судового засідання, при цьому з'ясовувалося довоєнне минуле сторін процесу⁵⁵. Вироки ухвалювались іменем "німецько-українських властей".

Шефени розглядали значну кількість другорядних кримінальних справ. Так, відповідно до акту передачі судових справ камери шефена-шліфена Полтавського району від 6 січня 1943 р. було розглянуто 19 цивільних та 6 кримінальних справ, серед яких були справи про крадіжки дров та кукурузи, нанесення побоїв, безгосподарність та зловживання владою, незаконний дозвіл на різання свиней і навіть незаконне зберігання зброї⁵⁶. Остання справа є нетиповою, оскільки зміст правопорушення виходив за межі службових повноважень українських шефенів, і отже, ця справа мала розглядатися в німецькому суді, або ж взагалі в позасудовому порядку.

Окупаційною адміністрацією широко застосовувався такий вид покарання, як смертна кара. Таким чином каралися особи, які вчиняли злочинні дії щодо

німецької держави або влади, встановленої в окупованих областях; допускали насильство проти громадянина Райху або приналежної до німецького народу особи, військовослужбовця німецької армії, представника німецької поліції включно з її допоміжними силами, державної служби праці, службової установи чи угруповання НСДАП; підбурювали до непокору чи виступали проти німецьких розпоряджень та наказів; навмисно перешкоджали виконанню виданих владою розпоряджень; допомагали “ворожонімецьким змаганням або старалися утримати в силі організаційну консолідацію об’єднань, заборонених німецькою владою”; вчинили підпал (якщо він шкодив німецьким інтересам).

Смертна кара фактично перетворилась на один з найбільш поширених та ефективних інструментів німецької адміністрації та застосовувалася без зайвих сумнівів та зволікань. Про це свідчить й встановлена система заручництва, колективна відповідальність місцевого населення за дії, вчинені учасниками руху Опору проти представників влади, солдатів та офіцерів Вермахту. Більше того, розпорядження райхскомісара санкціонували застосування смертної кари також й до “неповнолітніх тяжких злочинців”. Разом з тим, відповідно до норм розпорядження “Про застосування карних законів проти поляків і жидів у включених східних округах” від 4 грудня 1941 р. передбачалися крайні заходи щодо етнічних груп. Райхскомісар мав право визначати, коли саме ці приписи можуть бути вжиті й до інших категорій населення⁵⁷.

Санкціонування смертної кари містили й інші нормативні акти, які передбачали відповідні покарання у випадках зберігання зброї, знищення сільськогосподарських продуктів⁵⁸, допомоги саботажникам, втікачам з німецького полону і приховування інформації про їхнє місцезнаходження найближчій службовій установі або комендатурі⁵⁹, порушення порядку забою худоби⁶⁰, зараження венеричною хворобою представника німецької національності⁶¹, порушення встановлених правил з попередження інфекційних захворювань⁶², недотримання правил евакуації з прифронтових районів⁶³ тощо. Право накладати стягнення за вчинені правопорушення мали кримінальні відділи української охоронної поліції.

Місця утримання заарештованих функціонували як при німецьких установах (здебільшого при жандармерії), так і при українській поліції (шцманшафті). У різних місцях вони називалися по-різному. Скажімо, при Черкаській районній охоронній поліції існував “арештний будинок”⁶⁴. Особи, засуджені до позбавлення волі, відбували покарання в установах німецького карального апарату. Грошові покарання стягувалися шляхом перерахування коштів на рахунки органу влади, при якому перебував шефен.

У будь-якому суспільстві за будь-яких умов існують майнові правовідносини. Не зникли вони й під час окупації. Основним нормативним актом, який регулював ці питання, стали “Правила для тимчасового врегулювання особистого, сімейного і спадкового права” від 12 січня 1943 р.⁶⁵. Розділ “Особисте право” визначав і встановлював час настання повноліття, дієздатність, недієздатність та оголошення особи померлою. Розділ “Сімейне право” врегулював обов’язки з утримання, визначав статус дітей, народжених як у шлюбі так і поза шлюбом, правила опіки. Розділ “Право спадкування” виз-

начав порядок успадкування, складання заповітів, варіанти усунення від успадкування негідних спадкоємців, відповідальність за зобов'язання по успадкуванню та заходи з охорони спадщини, встановлення спадкоємців.

На окупованій території також діяли “Правила про винагородження непередбачених договорами шкод”⁶⁶. Цей нормативний акт складався з розділів “Відповідальність за вину”, “Відповідальність без вини”, “Спільні постанови”, “Кінцеві постанови”.

Окрему правову категорію мало питання про майно, привласнене місцевим населенням після ліквідації радянської адміністрації. Воно оголошувалося власністю німецької армії, яка “звільнила Україну від кривавої більшовицької влади”. Так, в оголошенні військово-польового коменданта м. Кобеляки від 11 грудня 1941 р. населення попереджувалося: “Хто на протязі п'яти днів після об'яви цього здасть всі названі речі, той не буде покараний за свій злочинний вчинок і при видачі квитанції одержить назад заплачені ним колись гроші. Але хто надалі держатиме їх, заховає або ухилятиметься від здачі їх німецьким органам влади, той буде відповідати за законами військового часу, а це значить, що буде розстріляний”⁶⁷. Аналогічні розпорядження щодо повернення “державної власності” — явище досить поширене в окупаційній практиці.

Виявлення незаконно утримуваного майна покладалося на місцеву поліцію, представники якої при “трусах” зобов'язувалися встановити походження речей та оформити письмовий протокол⁶⁸. При конфіскації зверталася увага на військове обмундирування та взуття. Кравцям та шевцям було оголошено “під розписку” про заборону перешивати ці речі без дозволу місцевої поліції⁶⁹.

Одна з проблем, що постала в перші дні окупації, була пов'язана з майном, конфіскованим радянськими органами під час проведення колективізації. З приходом німецької влади колишні власники почали повертатися до сіл і вимагати його повернення, зокрема будинків та землі. Із цього приводу окупаційна адміністрація, посилаючись на те, що “колишні власники куркульських дворів та садіб, повертаючись додому і знаходячи в своїх колишніх будинках заселену сім'ю, самовільно вимагають цій сім'ї виселитися”, доводила до відома цієї категорії людей свою однозначну позицію: “Місцева комендатура повідомляє Вам, що самовільно привласнювати колишню власність заборонено. Колишній власник куркульського будинку та садиви не має права на отримання своєї колишньої власності”. Районні керівники отримали вказівку зобов'язати сільських старост та керівників громадських дворів виправити становище і відібрати самовільно захоплену власність. Колишнім власникам обіцяли, що повернення власності відбуватиметься через спеціальну німецьку установу⁷⁰. Незабаром окремі фонди сільських та районних управ були переповнені заявами колишніх власників, які бажали негайно отримати своє майно, зокрема будинки, експропрійовані радянською владою у період 1930-х рр.⁷¹.

Проте проблема повернення майна окупаційною владою, по суті, так і не була вирішена. Про це свідчить, наприклад, внутрішня документація судових установ гебітскомісаріату “Полтава”. В одному з нормативних документів зазначалося, що “повернення будівель розкуркуленим, як і справи з власністю на нерухомість підсудні німецькому суду. Ще немає закону про них. Але

до видання цього закону гебітскомісари на місцях мають право розв'язувати ці питання, заселяючи до них попередніх власників. Якщо з якого-небудь приводу усі обставини цього питання не будуть ясні, то він (гебітскомісар — Авт.) має право доручити шліхтеру зібрати ці дані”⁷².

Окупаційній адміністрації довелося врегульовувати й сімейні правовідносини, більшість справ у цій сфері стосувалася укладення шлюбу, розлучення та встановлення аліментних платежів. 11 травня 1942 р. було видано постанову райхскомісара України “Про тимчасове упорядкування шлюбу і розірвання шлюбу”. Цей нормативний акт базувався на параграфі 2 постанови райхсміністра східних окупованих територій “Про законодавство на зайнятих східних територіях” від 21 лютого 1942 р. У даному документі було сказано, що в ньому “застосовуються засади німецького шлюбного права, враховуючи місцеві умови і звичаї”. Сімейно-правові відносини між німцями й особами німецької національності цим нормативним актом не регулювалися. Чиновник відповідного відділу кожного місяця доводив до відома гебітскомісара інформацію про кількість укладених шлюбів.

Попри те, що цей нормативний акт регулював правовідносини лише в одній галузі юриспруденції, його варто розглянути більш детально, аби скласти уявлення про характер і спрямованість окупаційного законодавства. Вказаною постановою райхскомісара встановлювався шлюбний вік для чоловіків — 18, для жінок — 16 років. Заборонялося брати шлюб недієздатним особам та кровним родичам. У разі, якщо законний представник відмовляв неповнолітньому щодо одруження, цю проблему міг розв'язати мировий суддя на прохання зарученого. Заборонялося укладання шлюбу з євреями.

Встановлювалася особлива процедура укладення шлюбу, що свідчить про намагання окупаційної адміністрації виявляти в усіх сферах расових (євреїв) та політичних (комуністів, колишніх радянських активістів) ворогів Третього райху. Претендентів на укладення шлюбу зобов'язували подати оголошення, що вивішувалося на людному місці або публікувалося в місцевій пресі. Лише за умов відсутності заперечень ці особи могли укласти шлюб. Сила дії оголошення становила шість місяців. Якщо чиновник відділу запису актів громадянського стану мав сумніви щодо законності оголошення чи припустимості укладення шлюбу, він зобов'язувався звернутися до гебітскомісара, який і ухвалював остаточне рішення. Церковне вінчання дозволялося лише після офіційного укладення шлюбу.

Якщо від шлюбу з особою єврейської національності народжувалася дитина, вона вважалась позашлюбною. Дитина ж від шлюбу, недійсного на підставі будь-якого іншого припису, вважалась народженою в шлюбі.

Вимагати розлучення мала право лише дружина. Після розірвання шлюбу жінка мала право вимагати від чоловіка забезпечити її утримання, якщо враховуючи всі обставини, це визнавалося справедливим⁷³. Розірвання шлюбу відбувалося виключно в судовому порядку. У зоні, що підпадала під юрисдикцію військової адміністрації, процедура розлучення мала більш спрощений характер.

Усі громадяни, які не оформили шлюб, незалежно від строку давності, отримали наказ оформити ці відносини через РАЦС. Те саме стосувалося й осіб, які “вже прижили дітей, але не оформили шлюбу”.

Заборонялося також реєструвати шлюби з військовополоненими. Лише у виняткових випадках після ретельної перевірки можна було вчинити ці дії виключно через органи РАЦСу.

Термін виконання постанови встановлювався до двох місяців. За невиконання накладався штраф розміром до 500 крб⁷⁴.

Особи, які бажали розлучитися, сплачували кошти до міських або районних установ. При цьому, якщо вони розлучалися вперше, то сплачували 150, вдруге — 350, втретє — 1000 крб.⁷⁵ Місцеві урядовці мали право лише фіксувати укладання шлюбу.

Встановлювався особливий порядок укладення шлюбу євреями. Шлюбні зв'язки між євреями і особами, в яких один з батьків не був євреєм, взагалі заборонялися.

Як бачимо, регулятивна функція даного нормативного акта мала виразну расову дискримінаційну складову і своєрідне гендерне спрямування, хоча водночас він містив й низку позитивних соціальних новацій.

Крім кримінальних, в Україні, як зазначалося, функціонували й цивільні суди, які очолювали шліхтери. Ці суди розглядали справи сімейного та цивільного характеру. Серед них переважали справи про встановлення аліментних платежів, визначення часу народження, виселення, отримання спадщини тощо.

При розлученні за наявності неповнолітніх та малолітніх дітей відповідач сплачував аліменти (25 % заробітку до досягнення дитиною повноліття)⁷⁶. В окремих випадках питання виплати аліментів розпочиналося ще за радянських часів, а закінчувалося за окупаційного режиму.

Судове мито, отримане від діяльності шліхтерів, надходило до органу місцевого управління.

Окремими рішеннями шліхтери могли зобов'язувати й органи місцевого управління визнати ті чи інші права власності позивачів⁷⁷, зокрема право позивача на урожай городини⁷⁸. Чимало справ стосувалися спадкового права, зокрема охорони майна померлих осіб⁷⁹.

Шліхтери зобов'язувалися звітувати про розглянуті судові справи безпосередньо правовому відділу гебітскомісаріату⁸⁰. Аналогічні вказівки від обершліхтерів отримували й шефени⁸¹.

Усе діловодство в камері шліхтера велось українською мовою⁸². Судді отримували українські переклади нормативних актів, відповідно до яких чинили судочинство⁸³.

Для звернення до суду шліхтера вимагалось скласти заяву за чітко встановленою формою (у 2-х примірниках), оплатити судове мито. У разі відсутності однієї з цих умов позовна заява до розгляду не приймалася⁸⁴.

Значна частина дрібних правопорушень за матеріалами, поданими сільськими старостами та іншими працівниками апарату влади, розглядалася органами місцевого управління (районними управами). Відповідно до цього видавалися розпорядження. Так, голова Ново-Санжарської районної управи Полтавської області ухвалив низку постанов про накладання штрафів за: а) незаконний вируб дерев (штраф у сумі 150 крб. та зобов'язання звести порубані тополі в громадський двір)⁸⁵; б) проїзд після дощу по профільова-

ному шляху та його пошкодження (штраф у сумі 200 крб)⁸⁶; в) невихід на роботу (штраф 200 крб)⁸⁷; г) незаконне збирання фруктів та пошкодження дерев в пришляховій смузі (примусова праця протягом 5 днів)⁸⁸. У випадку службової бездіяльності сільських старост відповідною постановою голів районних управ на них накладалися штрафи.

В окремих випадках майнові справи розглядали безпосередньо гебітс-комісари, зокрема надання компенсацій населенню за пошкоджене внаслідок дій партизанів майно.

Шліхтери надсилали копії рішень відповідачам, повідомляючи про їхнє право оскаржити прийняте рішення через касаційну камеру шліхтера, що діяла при гебітскомісаріатах. При цьому відповідачі могли оскаржити дії окремих відділів і служб органів місцевого управління⁸⁹ щодо повернення речей⁹⁰. Процедура розгляду судового позову передбачала додаткове подання доказів інколи необхідних для розгляду справи, а відповідачів письмово повідомляли про це, зазначаючи, що “в разі невиконання цього, справу буде розглянуто на підставі документів, що їх додає позивач”⁹¹.

У разі, якщо сторони ще в ході судового розгляду знаходили спільну мову, в судових записах часто були такі приписки: “Сторони помирилися — справу закрито”⁹².

Шліхтери під час розгляду справи із цивільного спору мали право, якщо виявляли в діях відповідача ознаки кримінального злочину, звернутися до місцевої поліції для проведення слідства⁹³. У окремих випадках справи майнового характеру (повернення майна) і кримінального (нанесення побоїв) об’єднувалися в одну судову справу⁹⁴.

У разі майнового спору шліфени мали право накладати арешт на майно відповідача до часу закінчення слухання справи. У разі, якщо той не дотримувався цієї умови і продавав майно, справа передавалася для розгляду до шефеня. Саме таким чином закінчилась одна цивільна справа, що стосувалася повернення речей. Відповідач був засуджений кримінальним судом до штрафу в розмірі 200 р. м., який замінили через недотримання розпорядження шліфена тюремним ув’язненням на два місяці та стягненням 30 крб судових витрат⁹⁵.

В окремих випадках шліхтери здійснювали невластиві їм повноваження, зокрема розглядали справи про незаконне зберігання вогнепальної зброї, хоча це правопорушення перебувало в компетенції німецького суду.

Заробітна плата українських суддів була невеликою. Шефени та шліфени отримували по 950 крб. та 30 % доплат⁹⁶. Вважаючи таку грошову винагороду недостатньою, вони неодноразово зверталися до вищих інстанцій із проханнями щодо облаштування для працівників судових установ їдалень⁹⁷, сезонних земельних ділянок та інших соціальних переференцій⁹⁸.

Діяльність судових установ забезпечували судові виконавці. У різних місцевостях райхскомісаріату їхня кількість була неоднаковою. Наприклад, роботу судових установ з двома суддями в м. Черкаси забезпечував один судовий виконавець⁹⁹.

Формуючи систему “нового порядку” в Україні, німці не могли обійтися без судових форм і методів регулювання соціальних відносин. Так, з почат-

ком відновлення діяльності судових органів відновив роботу й інститут адвокатури. Місцева адміністрація надавала дозволи на право займатися адвокатською практикою лише ретельно перевіреним особам, які мали юридичну освіту та “незаплямоване” минуле. Займаючись розв’язанням цивільних спорів та наданням юридичної допомоги населенню у справах кримінального характеру, українські адвокати виконували певну соціальну місію, сприяючи впорядкуванню відносин у розбурханому війною місцевому соціумі.

Цілком зрозуміло, що окупаційна влада не могла дозволити адвокатам вільно й безконтрольно здійснювати свої повноваження. На початку 1942 р. за розпорядженнями Міністерства східних окупованих територій обсяг повноважень адвокатів у черговий раз значно звузили, а їхню практичну діяльність поставили під ще жорсткіший контроль. Замість інституту адвокатури постав видозмінений і пристосований до окупаційних умов інститут правових радників. 21 лютого 1942 р. було опубліковано постанову райхсміністра східних окупованих територій, на основі якої вищі урядовці райхскомісаріату “Україна” видавали власні підзаконні нормативні акти, що регулювали діяльність адвокатів. Із часом ці нормативні акти почали діяти й на місцях. Так, 26—28 листопада 1942 р. відбувся з’їзд шліхтерів генерального округу “Київ”, на якому українських суддів повідомили, що вільна адвокатська практика забороняється. На шліхтерів поклали обов’язок утворити бюро юридичних радників та тримати їх під своїм наглядом.

Кандидати на посади правових радників проходили складну процедуру відбору. Особам, які бажали отримати цю посаду, пропонувалося подати відповідні заяви (разом з автобіографією) на ім’я гебітскомісара. Кандидатури претендентів обговорювали на виробничих нарадах шліхтерів гебітскомісаріатів. Після цього гауптшліхтери склали подання гебітскомісару, який і вирішував питання про призначення правових радників. Для реалізації цієї процедури потрібен був час, а отже, в низці округ рішенням гауптшліхтерів колишні адвокати допускалися до тимчасового виконання обов’язків юридичних консультантів. Працювали вони під контролем шліхтерів із застереженням про надання ними юридичних послуг виключно в приміщенні юридичної консультації. Правові радники отримували за свої послуги фіксовану плату. Розпорядження про призначення тимчасово виконуючих обов’язки правових радників санкціонував гебітскомісар¹⁰⁰.

Разом із тим, термін “правничий радник” ще доволі довго вживався поряд із терміном “адвокат”. Згодом учасники судових процесів перейшли до використання нового означення. Так, у протоколах засідань касаційної камери шліхтерів Смілянської округи за грудень 1942 р. та січень 1943 р. йдеться про участь “адвокатів”, а в тих же справах за березень 1943 р. вже зафіксовано термін “радники”¹⁰¹.

Таким чином, лише правові радники, які пройшли відповідну процедуру відбору та реєстрації могли надавати юридичні послуги місцевому населенню. В разі порушення цього правила накладалося покарання — грошовий штраф, а за повторного порушення винні особи, крім накладання грошового штрафу каралися тюремним ув’язненням.

Правові радники підлягали службовому нагляду гебітскомісарів, які в разі необхідності мали право покарати їх за службові порушення шляхом оголошення попередження або догани. У випадку скоєння більш тяжких порушень гебітскомісари мали право відсторонити правового радника від виконання службових обов'язків, оголосити йому попередження або догану та накласти штраф розміром до 5000 крб (без проведення формального службового розслідування).

Загальний нагляд за діяльністю правових радників здійснював правовий відділ генеральних комісаріатів. У кожному бюро правових радників і в кожній філії на одного з правових радників покладался обов'язок здійснювати контроль за діяльністю підлеглих йому колег. Він зобов'язувався розподіляти юридичні справи, які надходили до розгляду, між іншими працівниками бюро. На нього ж покладалися обов'язки з налагодження діловодства, прийому на роботу допоміжного персоналу, контролю за касовими надходженнями.

Правові радники працювали в межах гебітскомісаріатів, але в разі необхідності та за згодою відповідних керівників могли здійснювати свої функції й на іншій, але безпосередньо прилеглій території сусідніх районів.

Правові радники мали право складати цивільні позови і порушувати клопотання безпосередньо в німецьких судах. Для цього оформлювалося доручення (українською та німецькою мовами) на право представляти інтереси певних осіб у німецьких судових установах.

Правовий радник у разі необхідності надавав свої послуги безкоштовно, якщо на ці дії його уповноважувала судова установа. У будь-який час правовий радник зобов'язувався надавати аргументовані, документально підтверджені пояснення зі своєї службової діяльності, використовуючи при цьому відповідні документи, які зберігалися упродовж п'яти років. Правовий радник ніс відповідальність за нанесену шкоду (як умисну, так і через необережність) своєму клієнту упродовж п'яти років. Передбачалося, що в майбутньому буде запроваджено обов'язкове страхування правових радників на випадок подібних службових неприємностей.

Оплата праці службовців бюро правових радників здійснювалася за рахунок зборів з осіб, які зверталися за наданням юридичної допомоги. При розгляді (супроводі) цивільних справ правовий радник стягував збір у розмірі 3/4 судового мита, але не менше 15 крб. За рахунок цих зборів й оплачувалася його праця. За надання юридичної консультації правовий радник стягував збір, що складав не більше 1 % від загальної суми претензій за судовим позовом. Найменший розмір збору становив 15 крб. Значно більші розміри зборів стягувалися по кримінальних справах. Так, на стадії попереднього провадження встановлювався збір розміром від 50 до 150 крб., на стадії основного провадження — від 300 до 500 крб. Правовий радник мав право на відшкодування дорожніх витрат та отримання добових. Усі збори та платежі, які отримували правові радники, передавалися на баланс тієї української установи, при якій перебували відповідні бюро правових радників. Ця установа надавала правовим радникам приміщення й допоміжний службовий персонал.

Заробітна плата правовим радникам встановлювалася на рівні IV групи службової категорії утримання. Вони мали право на половину одержаних збо-

рів, якщо їхній середньомісячний прибуток не досягав рівня, встановленого для цієї категорії службовців відповідно до положення про регулювання заробітної плати й умов праці для службовців у німецьких установах. Правовим радникам заборонялося домовлятися про гонорар поза встановленими правилами.

Слабкою стороною діяльності правових радників слід вважати низьку якість юридичних послуг населенню, що надавалися, та недбалість у веденні ділової документації. Так, згідно з актом перевірки, проведеної комісією Полтавської міської управи щодо стану діловодства в юридичній консультації, було виявлено низьку порушень: неохайність ведення записів в актових книгах, численні виправлення сум гонорарів, невідповідність наданих порад чинному на той час законодавству тощо¹⁰².

Окупаційна адміністрація постійно відстежувала біографічні дані працівників правової сфери. Так, 31 березня 1943 р. усі службовці “судових установ” м. Полтави отримали наказ персональної групи бургомістрату, в якому зазначалося, що “всі службовці та робітники Бургомістрату і підлегли йому установи повинні здати до Персональної групи, не пізніше 5 квітня свої автобіографії [...]. Ті робітники, які не пред’являть до вказаного терміну (цей документ — Авт.), негайно будуть звільнені з роботи”¹⁰³.

Отже, система законодавства, впроваджена на теренах райхскомісаріату “Україна”, регулювала різноманітні соціальні відносини, підпорядковувалась стратегічним цілям нацистів та безпосереднім завданням, які реалізовувала окупаційна адміністрація.

Правові радники певною мірою забезпечували місцевим мешканцям захист від обвинувачень, здійснювали представництво та надання правової допомоги фізичним особам при вирішенні справ у судах та інших окупаційних органах (передусім — місцевого управління). Німцями були санкціоновані такі види юридичної допомоги, як надання консультацій та роз’яснень із правових питань, складання позовних заяв, скарг та інших документів правового характеру, здійснення представництва у німецьких та українських мирових і кримінальних судах.

Німецька судова влада також мала розгалужену мережу установ, зорієнтованих не стільки на забезпечення правопорядку, скільки на здійснення репресивних заходів. Адже поряд з економічними завданнями серед головних пріоритетів окупаційної влади перебували ті, що були пов’язані з боротьбою проти “ворогів Райху” — комуністів, євреїв, радянського активу, партизанів, підпільників, українських самостійників, польських націоналістів та іншим так званим підривним елементом. Однією з відмітних рис німецьких політико-правових підходів до розв’язання цих проблем слід вважати переведення ідеологічних супротивників на кримінальний рівень, як зазначалося вище. Не випадково, що представники різних за змістом і політичною спрямованістю антифашистських сил кваліфікувалися в німецьких документах як “бандити”, “саботажники” і т. ін.

На території РКУ до складу адміністрації округ і районів належали також відділення поліції безпеки й СД. Однак вони підпорядковувалися не цивільній адміністрації, а Г. Гімmlеру.

Німці також пішли на створення допоміжних поліційних підрозділів з місцевих мешканців (українців, поляків, білорусів, росіян і т. д.). До кола

обов'язків “Допоміжної української поліції на службі німецького Вермахту” входила не тільки підтримка громадського порядку, а й виконання багатьох інших розпоряджень німецького командування й окупаційних властей, зокрема виявлення “неблагонадійних елементів”, боротьба з партизанами й підпільниками, охорона сільськогосподарського збіжжя, етапування й утримання ув'язнених і т. п.¹⁰⁴.

Зона військової адміністрації

Ще на стадії планування війни проти Радянського Союзу військове командування тісно співпрацювало з відомством А. Розенберга. Він часто зустрічався з Йодлем, Верлімонтом, Канарісом, Браухічем, Редером і відрядив своїх співробітників до штабів трьох груп армій, що готувалися до вторгнення. Після початку бойових дій у тилкових районах діючої армії створюється мережа військово-адміністративних органів, які перебирали на себе всю повноту влади. Так з'явилося поняття “військова зона”, під яким слід розуміти, по-перше, оперативний тил Вермахту, глибина якого постійно обмежувалася в міру просування вглиб СРСР шляхом передавання зайнятих теренів до компетенції цивільної адміністрації; а крім того — територію 5 областей — Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської та Ворошиловградської, що упродовж усієї окупації перебували під управлінням військового командування.

Складання військової зони охоплювало кілька етапів: а) від 22 червня до 20 серпня 1941 р. — створення райхскомісаріату “Україна”; б) від 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р. (коли Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Херсонська й лівобережна частина Київської області відійшли в підпорядкування РКУ); в) від 1 вересня 1943 р. до завершення окупації.

Особливістю військового управління вважається те, що Вермахт став “вищим територіальним органом влади”. При цьому в зоні його компетенції перебували також деякі цивільні органи й установи.

Важливою складовою органів влади, крім різноманітних адміністративних установ (цивільних та військових), були охоронні підрозділи. Кожен головнокомандуючий армійської групи (нім.: *Befehlshaber des rückwärtigen Armeegebiets, Begück*) мав у своєму підпорядкуванні дві-три охоронні дивізії. Вони не дислокувалися стаціонарно в якомусь одному місці, а підрозділами перебували в районах розташування комендатур та забезпечували створення і функціонування місцевої допоміжної поліції. Основним завданням охоронних дивізій визначалася підтримка головної лінії окупаційної політики, здійснення контролю за комендатурами та координування донесень. Часто для виконання цих завдань залучалися поліцейські батальйони. У зоні, підконтрольній одній охоронній дивізії, діяло дві або три польові комендатури (*Feldkommandantur*), від 6-ти до 10-ти гарнізонних (місцевих) комендатур (*Ortskommandantur*) та 2—3 пересильні табори (*Dulag*) для військовополонених. Одна охоронна дивізія мала контролювати територію площею до 40 тис. км² з населенням до 2 млн осіб.

Іншою структурою, яка здійснювала охоронні функції, була військова поліція. Завдання її регулярних підрозділів — польової жандармерії (*Feld-*

gendarmerie) — полягало в контролі за дотриманням дисципліни в армійських частинах та врегулюванні зв'язку. Кожен комендант тилового району (нім.: Kommandant des rückwärtigen Armeegebiets, Korück) утримував підрозділ фельджандармерії, кожен армійський корпус та дивізія — загін фельджандармерії, а підпорядковані їм польові та орткомендатури мали власні невеликі жандармські підрозділи. Фельджандармерія — добре моторизований підрозділ — функціонувала як своєрідна квазівиконавча структура комендатур. Її завдання постійно змінювалися — в залежності від специфіки підконтрольних територій. На окупованих територіях СРСР фельджандармерія залучалася до виконання масових страт місцевого населення.

Політичний нагляд і оперативно-розшукову діяльність за цим напрямком серед німецьких частин та населення в підпорядкованих армії зонах здійснював спеціальний орган — таємна польова поліція (Geheime Feldpolizei (GFP)). Основною сферою її діяльності стала боротьба з партизанами та “підозрілими особами”.

До охоронних структур Вермахту активно залучалося й місцеве населення, яке служило в караульних підрозділах у підпорядкуванні армійських частин (Hilfswachmannschaft, Hiwa), та в допоміжній поліції (номінально підпорядкованій місцевим бургомістрам та старостам). Функцією “Гіва” була охорона режимних об'єктів армійського тилу, зокрема в'язниць і таборів, поліція ж займалась підтриманням порядку в населених пунктах. При прийомі молоді до цих формувань ставилися такі вимоги: зріст не менше 1,65 м, здорові та сильні, гарний характер і бездоганне минуле¹⁰⁵. Всі чоловіки від 17 до 30 років підлягали перевірці щодо придатності їх для служби в ролі “Гіви” — “добровільних помічників” німецької армії (Hilfswilligen, Hiwi). Допущені до служби місцеві жителі постійно перевірялися таємною поліцією чи службою безпеки та завжди перебували під контролем.

У територіальному плані кожній польовій комендатурі підлягали 15—20 районів, а місцевій комендатурі — 4—5 районів. Це співвідношення вважалося далеким від оптимального, але для комплектування необхідної кількості польових комендатур бракувало кадрів, які мали досвід державної служби. У зв'язку з розвитком подій на фронті розв'язати цю проблему не вдалося, тому влітку 1943 р. місцеві комендатури ліквідували, а їх повноваження перебрали на себе польові комендатури. Це дозволило уникнути виявів некомпетентності референтів місцевих комендатур, оскільки їхні функції набагато продуктивніше виконували співробітники VII-их відділів польових комендатур¹⁰⁶. Але і компетенція самих VII-их відділів визначалася не зовсім чітко. Свідчення цього знаходимо в документі під назвою “Особлива директива про завдання адміністративного відділу” за підписом начальника оперативного відділу 103 фон Рока (10 липня 1941 р.). У ньому, зокрема, вказувалося, що VII відділ “виконує всі завдання з внутрішнього управління, що не є справами господарських службових інстанцій (господарська інспекція “Південь” — господарські команди — господарські відділи IV) і які не є компетенцією СС”¹⁰⁷.

На відміну від окупаційного режиму в Західній Європі, у східних областях не передбачалося формувати струнку адміністративну систему. Спо-

діваючись на швидку перемогу, Берлін орієнтував військове командування на передавання управлінських функцій в глибокому тилу цивільним властям. Коли ж бойові дії затягнулися та перейшли в позиційну фазу, військовим структурам довелося виконувати невластиві їм адміністративні повноваження упродовж тривалого часу.

У цій ситуації комендатури зобов'язувалися вирішувати два види завдань: суто командні й управлінські. Перший був пов'язаний із заходами, спрямованими на дотримання порядку й охорону тилу; другий — з формуванням, керівництвом і контролем за діяльністю місцевих органів управління. Спектр функцій комендатур був надзвичайно різноманітним: від режимних заходів, створення прийнятних санітарних умов, забезпечення військових чинів квартирами, поставок продуктів харчування Вермахту — до ремонту доріг, мостів тощо. Та особливої ваги набувало формування місцевих органів управління. В одному з документів з цього приводу зазначалося: “Найціннішими вважалися ті співробітники, яким вдалося відсіяти з маси місцевого населення, готового до співпраці, найбільш здібних і надійних людей, запалити їх своїми ідеями та планами, об'єднати і з їхньою допомогою організувати працездатне місцеве управління”¹⁰⁸.

Територіально-адміністративний поділ на місцях здійснювався на підставі того, що існував тут за радянської влади, як вже наголошувалося вище. Районні, міські, громадські та сільські управи створювалися відразу з приходом німецьких військ по всій зоні військової адміністрації. Персональна відповідальність за роботу цих органів покладалася на начальників управ, бургомістрів і старост. Всі вони мали забезпечити “спокій та безпеку” на підпорядкованій території, протидіяти проявам спротиву заходам влади, диверсіям, саботажу, створити належні умови для служб, що вилучали сировину та сільськогосподарську продукцію.

Повна залежність і безумовне виконання всіх німецьких розпоряджень гарантувалися тим, що керівники районів призначалися на посади й звільнялися з них за санкціями польової комендатури, командувача оперативного тилового району армії чи групи армій.

Аби не спровокувати якісь автономістичні тенденції в діяльності місцевих допоміжних адміністрацій, німецьке командування обмежило верхню вертикаль цих структур районами. Для того, щоб не завдати шкоди майбутній політиці, всі об'єднання, які виходили за рамки одного району, було заборонено. Заборонялося призначати окружних керівників: міліція та інші допоміжні організації мали обмежуватися рамками районів — наголошувалося в журналі бойових дій оперативного тилу групи армій “Південь”¹⁰⁹.

Аналогічні рекомендації використовувалися й для організації місцевих допоміжних органів у райхкомісаріаті “Україна”.

Всі кандидати на керівні посади в місцевих органах управління проходили ретельну перевірку і надалі перебували під прискіпливим наглядом німецьких спецслужб. Вони змушені були підписувати документи, в яких брали на себе обов'язок дотримуватися всіх приписів німецьких зверхників, сумлінно виконувати їхні вказівки й накази. Про ієрархію пріоритетів у роботі керівників

місцевих адміністрацій свідчить звернення начальника оперативного тилу групи армій “Південь” до бургомістрів: “Організуйте охорону пунктів землеробства від псування й крадіжок, піклуйтеся про здачу зерна, молока, масла, яєць, овочів, фруктів, птахів, тварин і т.п. ... Надавайте підтримку керівникам сільськогосподарських підприємств у справі забезпечення робочою силою та кіньми для збирання врожаю і для осінніх польових робіт”¹¹⁰.

Характер субординації між німецькими органами у військовій зоні та місцевими допоміжними адміністраціями визначала також процедура проходження і виконання директив. У суто військових справах розпорядження польової комендатури надходили безпосередньо до місцевої комендатури, райуправа інформувалася про них на випадок необхідності. Звітна документація в цьому разі надходила від місцевої комендатури. У всіх інших ситуаціях (за винятком форс-мажорних) місцева комендатура обмежувалася контрольними функціями та перевіркою вхідної та вихідної документації. На території ж РКУ місцеві управи одержували накази й були підконтрольними і військовим структурам (комендатурам), і цивільній адміністрації (гебітскомісарам)¹¹¹.

Оскільки одним із головних завдань “східної кампанії” вважалося отримання величезних сировинних, продовольчих і трудових ресурсів, акцент робився на діяльності у військовій зоні насамперед структур економічного профілю. У районі бойових дій при генерал-квартирмейстері головнокомандувача сухопутних сил перебував Економічний штаб “Схід”, “що в якості польового управління Штабу економічного керівництва “Схід” через свої установи у складі армійських штабів виконував розпорядження райхсмаршала Г. Гімлера.

Технологія вирішення економічних завдань, визначених нацистською верхівкою Третього райху в кожному конкретному випадку залежала від районів, у яких діяли відповідні державні служби. Власне військова зона також була неоднорідною, оскільки, по-перше, упродовж 1941—1942 і 1943—1944 рр. змінювала свою конфігурацію й місцерозташування, а по-друге — поділялася на три сегменти: район бойових дій, прифронтний район і армійський тил. Це визначало специфіку діяльності господарських структур. Наприклад, в районі бойових дій економічні питання перебували в компетенції начальників тилу кожної армії (офіцерів зв’язку управління військового господарства й озброєння ОКВ при штабах армій). Кожному економічному відділенню при штабі армії (IV W) підпорядковувалися засоби економічної розвідки, технічний батальйон, уповноважені із сільського господарства при дивізійних, полкових і батальйонних штабах.

У прифронтній зоні діяли одночасно господарські інспекції та господарські команди. Після того, як військові частини Вермахту з інтендантськими службами змінювали дислокацію, господарські інспекції та команди зі своїми філіями продовжували займатися усім комплексом економічних завдань. У тилівій армійській зоні керівні господарські повноваження також належали до комплектації начальників тилу армій. Однак у цих районах їм підлягали також господарські групи окремих польових комендатур. Начальники польових комендатур зобов’язувалися забезпечувати нагальні потреби частин, що дислокувалися в районі їх діяльності, економічну адаптацію цих територій до потреб військового господарства¹¹².

Ефективність функціонування кожної ланки економічного апарату забезпечувало залучення не лише досвідчених офіцерів-інтендантів, а й кваліфікованих управлінців з різних галузей економіки Німеччини.

Водночас наявність військово-адміністративних та військово-господарських управлінських структур породжувало паралелізм, дублювання функцій і, як наслідок, — численні непорозуміння й навіть чвари між ними. Одна з причин суперечностей полягала в розбіжності завдань: якщо військові комендатури мали вирішувати широкий спектр проблем (від підтримання порядку до забезпечення місцевого населення), то економічні органи зосереджувалися виключно на вилученні максимально можливих обсягів сільсько-господарської продукції.

Певні труднощі виникали також через невідповідність територіальних меж функціонування. Економічні підрозділи базувалися на існуючому адміністративно-територіальному поділі (область — округа — район). Військова ж адміністрація не мала обласної ланки, отже, польові комендатури охоплювали райони кількох округ і навіть областей.

Нарешті, деякі тодішні німецькі аналітики вважали, що вилучення з компетенції військового командування низки господарських питань не виправдало себе. У той час, як економічні інстанції керувались у своїй роботі директивними документами з центру, військова адміністрація краще знала ситуацію на місцях і могла краще орієнтуватися у справах та відповідним чином діяти¹¹³.

Таким чином, відсутність єдиного органу, який би координував економічні зусилля Німеччини на Сході, негативно впливала на їх результати. Однак, навіть за цих умов окупанти спромоглися організувати тотальне “викачування” сировинних, сільськогосподарських, людських ресурсів на загарбаній території, хоча, як вже вказувалося, налагодити ефективне виробництво в промисловій сфері так і не змогли.

Діяльність місцевих органів управління на окупованій території викликала роздратування радянського керівництва, адже активна співпраця колишніх функціонерів радянських державних установ із німецько-румунськими властями “кидала тінь” на сталінський режим. У зв’язку із цим 30 листопада 1941 р. НКВС УРСР зобов’язав начальників 1-го управління і 4-го відділу НКВС УРСР, а також начальників УНКВД по Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областях ужити заходів для активізації боротьби з “представниками окупаційної адміністрації і фашистськими посібниками”. У документі містився наказ:

“1. негайно організувати систематичне і, перш за все, у найближчому тилу супротивника, винищення фашистської адміністрації та їхнє майно, особисто старост, мерів, керівників поліцейських органів та гестапо.

2. Використати з цією метою всі наявні в нашому розпорядженні та віднайти нові додаткові агентурні можливості. Широко використати для цієї мети партизанів, диверсійні групи та розвідувальну агентуру поряд з іншими завданнями, які ними виконуються.

3. З числа наявної агентури всіх відділів та управлінь, а рівночасно за рахунок нових вербувань створити спеціальні тер[рористичні] групи чисельністю 3—5 осіб для виконання завдань зі знищення фашистської адміністрації”¹¹⁴.

Значення, якого радянські спецслужби надавали ліквідації представників місцевих органів управління на зайнятій ворогом території, свідчило про те, що йшлося про створення серйозних перешкод для повноцінного функціонування нової системи державної влади в Україні. В ідеологічній площині ця проблема розглядалася ще й крізь призму змагання двох суспільно-політичних систем тоталітарного зразка — нацистської та більшовицької.

Губернаторство “Трансністрія”

В якості союзника гітлерівської Німеччини Румунія сподівалася на істотне прирощення власної території за рахунок придбань на Сході. В результаті тривалих консультацій з Берліном кондукетор Румунії маршал І. Антонеску 19 серпня 1941 р. підписав декрет про запровадження румунської адміністрації в межиріччі Дністра й Бугу (по-румунськи цей регіон називається “Трансністрія”). Повноважним представником кондуктера в краї став професор Г. Алексяну.

27 серпня Генштаб румунської армії одержав від німецької військової місії в Бухаресті офіційний документ — інструкцію про функції окупаційних військ. Вона містила вказівки румунським військам щодо охорони військових та промислових об’єктів, шосейних і залізничних шляхів, мостів, аеродромів, портів, засобів телефонного і телеграфного зв’язку. Однак головним завданням союзників визначалося запобігання повстанням, страйкам, саботажу, шпигунству та іншим виявам спротиву. На виконання цих завдань румунське командування мало націлити 9 з’єднань з 3 доданими авіаескадрилями¹¹⁵.

Згідно з угодою між румунським та німецьким командуванням від 30 серпня 1941 р. про гарантування безпеки адміністрації з економічної експлуатації території між Дністром і Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (область Буг—Дніпро), губернаторство “Трансністрія” не входило до складу Румунії (на відміну від Бессарабії та Північної Буковини), а лише передавалося румунській стороні в тимчасове управління й господарське використання.

Румунські дослідники В.-Ф. Добринеску та І. Константина наголошують, що Бухарест надав “Трансністрії” статус території, що перебувала під “тимчасовою окупацією” до “повного розв’язання російського питання”. Хоча губернатором нового адміністративно-територіального утворення було призначено цивільну особу, яка підпорядковувалася військовим властям, історики не схильні розцінювати цю акцію як анексію (на відміну від Бессарабії та Північної Буковини землі між Бугом та Дністром ніколи не входили до складу королівства Румунія). У зв’язку із цим і організація управління “Трансністрією” мала помітні відмінності порівняно з Бессарабією та Буковиною, керівництво якими здійснювали військові¹¹⁶.

Інший румунський автор, К. Киристеску, зазначає, що І. Антонеску закріпив за цим регіоном статус “території військової окупації”, причому командувач військ на ній підпорядковувався безпосередньо кондукетору¹¹⁷.

30 серпня 1941 р. генерали Тетеряну і Хауфе підписали німецько-румунську угоду “Про безпеку економічної експлуатації Трансністрії та області Буг—Дніпро”, що де-юре оформлювала мандат на адміністрування та економічну експ-

луатацію краю. Відповідно до положень документу при керівникові румунської адміністрації був прикріплений представник німецького командування, який мав консультативні повноваження. Задля забезпечення підтримання порядку, охоронних функцій та безпеки виділялися окремі частини зі штабами.

Розмежування компетенцій між Румунією та Німеччиною мало такий характер: безпосередньо в “Трансністрії” румуни забезпечували адміністрацію, економічну експлуатацію та безпеку; в області Буг—Дніпро — адміністративні й економічні функції здійснювали німці; питаннями безпеки займалися румунські служби. Залізничний та річковий транспорт підпорядковувався німецькому командуванню, а ремонт і утримання засобів комунікації лягли на німецькі власті та директоріат залізниць Румунії. В Одесі створювалося німецьке управління транспорту для губернаторства “Трансністрія”, якому підпорядковувався румунський орган зв’язку, що мав обстоювати інтереси Бухареста. В Одесі, Котовську, Голті-Первомайську сформували німецькі управління вокзалів, при яких діяли румунські органи зв’язку.

Шосейні шляхи та мости мали утримуватися румунською адміністрацією. Найважливіші рокади закріплювалися за генштабом румунської армії. Німецька військова місія повинна була за допомогою свого командира саперних підрозділів узгоджувати з румунською стороною всі питання, пов’язані з будівництвом шляхів та мостів.

Щодо телефонного зв’язку в названому документі зазначалося, що “засоби зв’язку функціонують та утримуються румунськими властями”, а також те, що “організація засобів зв’язку в Трансністрії покладається на керівника зв’язку військової німецької місії”¹¹⁸.

Губернаторство “Трансністрія” охоплювало територію Одеської (Ананьївський, Балтський, Березівський, Одеський, Овідіопольський райони), південні райони (Жугастрівський*, Могилівський, Тульчинський) Вінницької, західні (Голтянський** і Очаковський) Миколаївської областей, а також Дубоссарський, Рибницький і Тираспольський райони Молдавської РСР. Його загальна площа становила майже 100 тис. км², адміністративний центр перебував спочатку в Тирасполі, а потім — в Одесі. Від Румунії губернаторство відділяла демаркаційна лінія.

Формування органів окупаційної влади у “Трансністрії” покладалося на “Воєнно-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії”, який діяв при кабінеті міністрів.

3 вересня 1941 р. Антонеску підписав декрет, яким встановлювався новий статус і державний устрій Бессарабії та Буковини. В якості губернаторств обидва райони включалися до складу Румунії. Губернатором Бессарабії призначили генерала К. Войкулеску, Буковини — генерала К. Колотеску. На інтегровані у складі Румунії території поширювалася чинність румунських законів, фінансова, податкова, соціально-економічна система і, звичайно, державна (румунська) мова. Адміністративний устрій у Бессарабії та Букови-

---

* Нині — Ямпільський район Вінницької області.

** Нині — Первомайський район Миколаївської області.

ні відповідав румунським зразкам. Губернаторствам, що структурно склалися з директоратів (управлінь), підпорядковувалися по вертикалі повітові префектури, волосні претури, сільські та міські примарії¹¹⁹.

Згідно з адміністративно-територіальним поділом, губернаторство “Трансністрія” складалося з 13 повітів (округів) на чолі з префектами, що об’єднували 64 сільських райони (волості) під керівництвом преторів. Найнижчою адміністративною ланкою вважалися міські та сільські управи (примарії). Префектурам підпорядковувалися різнопрофільні служби, а також поліцейні й жандармські формування.

Управління губернаторством здійснювалося генеральним секретаріатом, що складався зі спеціалізованих управлінь та директоратів: адміністративного, фінансового, пошти, телефону, телеграфу, економіки, комерції, агрокультури, монополій, індустрії, праці, юстиції, інженерно-технічного, транспорту, лісів, харчової промисловості, розподілу спиртних напоїв, охорони здоров’я, культури, садівництва й виноградарства та інших¹²⁰.

Претури, як і префектури, мали низку відділів, за допомогою яких румунські власті контролювали всі сфери життєдіяльності окупованих земель. Серед цих відділів можна виділити, зокрема, такі, як секретаріат економічний, громадянського стану, комунального господарства, технічного, комунального майна, культури тощо. Районні претури керували роботою сільських управ (примарій). На претури покладалося вирішення питань, пов’язаних із податковою політикою, торгівлею, промисловим та сільськогосподарським виробництвом, накладанням штрафних санкцій і багато інших функцій.

У містах губернаторства “Трансністрія” усіма справами займалися примарії. На чолі Одеської примарії стояв генеральний примар, адвокат В. Пинтя, якому підпорядковувалися п’ять заступників (віце-примарів, які були румунами), генеральний секретар та двоє місцевих управлінців — професор Заєвлошин та інженер Кундєрта. Практична робота покладалася на директорати — інженерно-технічний, продовольчий, водогону і каналізації, електропостачання, трамвая, дач, парків та садів, а також 9 фінансових управлінь і 9 поліцейних префектур. Тирасполь та Одеса як адміністративні центри губернаторства мали ще один орган — окремі муніципалітети, а їх примарії підпорядковувалися безпосередньо губернаторові краю.

На відміну від дистрикту “Галичина” та РКУ апарат губернаторства “Трансністрія” комплектувався переважно румунськими чиновниками. Це було одним із визначальних напрямів політики румунізації краю з тим, щоб надалі його було легше інтегрувати до “Великої Румунії”.

У згаданому декреті І. Антонеску від 19 серпня 1941 р. наголошувалося, що всі управлінські кадри, які відряджалися для виконання адміністративних функцій до “Трансністрії”, мали отримувати подвійну заробітну плату¹²¹.

Лише на сільському рівні та в тих випадках, коли без місцевих фахівців обійтися було неможливо, румуни запрошували на керівні (але другорядні) посади українців, росіян, молдаван та представників інших національностей.

Єдиною грошовою одиницею у краї стала райхсмарка, що викликало негативні настрої серед румунської бюрократії. Так, полковник П. Василю в од-

ному з інформаційних повідомлень, що було направлено до столиці, вказував, що румунська влада без власної валюти сприймається як тимчасове явище.

Упродовж усього часу функціонування губернаторства “Трансністрія” його майбутній статус залишався невизначеним. На неофіційному рівні правлячі кола Румунії висловлювали сподівання на те, що ця територія врешті-решт стане частиною країни. Однак, допоки тривала війна й існував Радянський Союз, ані Бухарест, ані Берлін не могли остаточно визначитися з майбутнім загарбаних територій, тому вирішення цих питань відкладалося до “переможного завершення Східної компанії”.

Наближення лінії фронту до кордонів губернаторства “Трансністрія” на початку 1944 р. викликало скасування цивільної адміністрації. Перебравши владні повноваження, румунське військове командування вдалося до істотного скорочення управлінського апарату й навіть ліквідації окремих його ланок. Зокрема, були ліквідовані майже всі директори губернаторства й міських примарій. Ті, що залишилися, окрім іншого, займалися облаштуванням і працевикористанням радянських військовополонених.

Незважаючи на істотні відмінності у структурі, компетенції, методах комплектування, формах функціонування владних структур у різних адміністративно-територіальних утвореннях, що існували на території України, всі вони були зорієнтовані на тотальний контроль за всіма сферами життєдіяльності суспільства, економічний, соціокультурний визиск місцевого населення, пограбування природних ресурсів, примусове працевикористання, репресії та терор. “Новий порядок”, попри співпрацю з окупантами частини українського соціуму, так і не став для переважної більшості населення України своїм.

¹ К вопросу о подготовке фашистской Германии к войне против Советского Союза (выдержки из служебного дневника Гальдера) // Военно-ист. журн. — 1959. — № 2. — С. 82.

² Генеральный план “Ост” // Там само. — 1960. — № 1. — С. 84.

³ Halder, Generaloberst. Kriegstagebuch. — В. 2. Stuttgart, 1963. — S. 32, 33, 49—50.

⁴ Даничев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. — М., 1973. — Т. 1. — С. 59—60.

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 493—494.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С. 495—496.

⁸ Нюрнбергский процесс: Сб. материалов в 8 т. — М., 1987. — Т. 3. — С. 402.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО України). — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 171. — Арк. 108—121.

¹⁰ Там само. — Арк. 114.

¹¹ Косик В. Назв. праця. — С. 497.

¹² Там само. — С. 513, 514.

¹³ Там само. — С. 91.

¹⁴ Там само. — С. 115.

¹⁵ Там само. — С. 534.

- ¹⁶ *Longereich P.* Propagandisten im Krieg: die Pressabteilung des Ausnerartigen Amtes unter Ribbentrop. — München, 1987. — S. 207.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 119—121.
- ¹⁸ *Косик В.* Назв. праця. — С. 132.
- ¹⁹ Преступные цели — преступные средства. Об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.). — М., 1968. — С. 50.
- ²⁰ *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 97; ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 22.
- ²¹ Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941—1944 рр.). — Львів, 1949. — С. 44—45.
- ²² *Косик В.* Назв. праця. — С. 131.
- ²³ *Рекотов П.В.* Назв. праця. — С. 97.
- ²⁴ *Косик В.* Назв. праця. — С. 529.
- ²⁵ Українське слово. — 1941. — 11 січня.
- ²⁶ *Яшан В.* Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941—1944. — Торонто, 1989. — С. 59.
- ²⁷ Калуський голос. — 1942. — 11 січня.
- ²⁸ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Зб. док. і матеріалів. — Львів, Київ, 2001. — С. 408.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 1.
- ³⁰ Боротьба трудящих Львівщини... — С. 84—86.
- ³¹ *Черчанський В.* Українська служба Батьківщині. — Львів — Краків, 1943. — С. 22—25.
- ³² *Рекотов П.В.* Назв. праця. — С. 92.
- ³³ Голос. — 1942. — 8 листопада.
- ³⁴ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. — Нью-Йорк; Торонто, 1965. — С. 7.
- ³⁵ Преступные цели — преступные средства. — С. 51—54.
- ³⁶ *Рекотов П.В.* Назв. праця. — С. 22.
- ³⁷ *Косик В.* Назв. праця. — С. 175.
- ³⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 34—36.
- ³⁹ *Рекотов П.В.* Назв. праця. — С. 92.
- ⁴⁰ ЦДАВО України — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 19—33.
- ⁴¹ ДАСБУ України. — Ф. 79. — Оп. 1 (2001). — Спр. 2. — Арк. 93.
- ⁴² Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории г. Харькова и Харьковской области во время их временной оккупации. — Х., 1945. — С. 8.
- ⁴³ Цит. за кн.: *Коваль М.В.* Україна 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 91.
- ⁴⁴ *Косик В.* Назв. праця. — С. 179—180.
- ⁴⁵ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. нім. архів. мат. (1942—1943). — Т. 3. — Львів, 199. — С. 15—17.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 6. — Спр. 3. — Арк. 31—34.
- ⁴⁷ Там само. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 144.
- ⁴⁸ Там само. — Ф. 3206. — Оп. 6. — Спр. 3. — Арк. 35—42.
- ⁴⁹ Німецько-фашистський режим на Україні. — С. 27, 28.
- ⁵⁰ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 1—4.

- ⁵¹ Там само. — Арк. 43—53.
- ⁵² Державний архів Черкаської області (*дали* — ДАЧО). — Ф. Р-5. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 7.
- ⁵³ Там само. — Ф. Р-22. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 15.
- ⁵⁴ ДАПО. — Ф. Р-2499. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 6/н.
- ⁵⁵ Там само. — Ф. Р-2655. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 6.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 32.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 13. — Арк. 32.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 14. — Арк. 10.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 13. — Арк. 23.
- ⁶¹ Там само. — Арк. 29.
- ⁶² Там само. — Арк. 45.
- ⁶³ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 159. — Арк. 1.
- ⁶⁴ ДАЧО. — Ф. Р-48. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 224. — Арк. 27—36.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 24—26.
- ⁶⁷ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 69. — Арк. 1.
- ⁶⁸ ДАЧО. — Ф. Р-1840. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 9.
- ⁷⁰ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 86. — Арк. 1.
- ⁷¹ Там само. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1—68.
- ⁷² Там само. — Ф. Р-1357. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 27.
- ⁷³ ДАЧО. — Ф. Р-1351. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5—7.
- ⁷⁴ Там само. — Арк. 9.
- ⁷⁵ ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 184.
- ⁷⁶ Там само. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1—29.
- ⁷⁷ Там само. — Ф. Р-2357. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3.
- ⁷⁸ Там само. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 2.
- ⁷⁹ Там само. — Ф. Р-2357. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1—51.
- ⁸⁰ Там само. — Спр. 11. — Арк. 1.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 4.
- ⁸² Там само. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
- ⁸³ Там само. — Арк. 23—26.
- ⁸⁴ Там само. — Ф. Р-2357. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1.
- ⁸⁵ Там само. — Ф. Р-2342. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1, 2, 3.
- ⁸⁶ Там само. — Арк. 6.
- ⁸⁷ Там само. — Арк. 9.
- ⁸⁸ Там само. — Арк. 12.
- ⁸⁹ Там само. — Ф. Р-2357. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1.
- ⁹⁰ Там само. — Арк. 23.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 32.
- ⁹² Там само. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 1—20.
- ⁹³ ДАЧО. — Ф. Р-22. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 26.
- ⁹⁴ Там само. — Спр. 7. — Арк. 6.
- ⁹⁵ Там само. — Спр. 4. — Арк. 15.
- ⁹⁶ ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 20.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 1.

- ⁹⁹ ДАЧО. — Ф. Р-48. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 10—16.
- ¹⁰⁰ Там само. — Ф. Р-5. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 14.
- ¹⁰¹ Там само. — Ф. Р-22. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 16, 23, 30.
- ¹⁰² ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 90.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 22.
- ¹⁰⁴ Косик В. Україна і Німеччина... — С. 176.
- ¹⁰⁵ ДАСО. — Ф. Р-1829. — Оп. 3. — Спр. 6. — Арк. 1.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 5.
- ¹⁰⁷ Там само. — Спр. 14. — Арк. 40.
- ¹⁰⁸ Там само. — Арк. 7.
- ¹⁰⁹ Рекотов П.В. Назв. праця. — С. 94.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 77.
- ¹¹¹ Рекотов П.В. Назв. праця. — С. 96.
- ¹¹² Нюрнбергский процесс: В 8 т. — М., 1987—1989. — Т. 3. — С. 554—556.
- ¹¹³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 12—13.
- ¹¹⁴ Київ у дні нацистської навали. — С. 232, 233.
- ¹¹⁵ Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация резолюций (1. IX. 1939. — 19. XI. 1942). — Кишинев, 1981. — С. 171—172.
- ¹¹⁶ Dobrinescu V. *Fi. Basarabia in anii cebui de al doilea razboi mondial (1939—1947)*. — Lasi: institutul European, 1995. — P. 245—246.
- ¹¹⁷ Kiristescu C. *Romania in al doilea razboi mondial: in 2 vol. — Vol 1.* — Bucuresti: Universul Enciclopedic, 1995. — P. 54.
- ¹¹⁸ Новосьолов О. Румунська окупація Трансністрії: питання політичного статусу // Стор. воєн. іст. України. — Вип. 12. — К., 2009. — С. 112.
- ¹¹⁹ Комарницький С.І. Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945. — К., 1979. — С. 30.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 917. — Арк. 2.
- ¹²¹ *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945. Сб. док. и матер.:* В 2-х т. — Т. 1. — Кишинев, 1975. — С. 54.